

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KALBİ ARINDIRMADA KUR'ÂNÎ YÖNTEM

Mehmet Sani AKIN

22949077

Danışman

Doç. Dr. Mehmet Yusuf HAKLI

Diyarbakır-2024

T.C.
Dicle Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KALBİ ARINDIRMADA KUR'ÂNÎ YÖNTEM

Mehmet Sani AKIN

22949077

Danışman
Doç. Dr. Mehmet Yusuf HAKLI

Diyarbakır-2024

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Kalbi arındırmada Kur’ânî Yöntem” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

.../.../...

Mehmet Sani AKIN

İmza

ÖN SÖZ

Yüce Allah (c.c.) insanoğlunu çeşitli organlarla donatarak en mükemmel şekilde yaratmıştır. İnsanın en önemli organı olan kalbi, vücûdun bir organı olmasının ötesinde, insanın mânevî dünyasının merkezidir. Kalp inançların, düşüncelerin, duyguların ve niyetlerin kaynağıdır. Zîra bir inancın ve duygunun geçerliliği kalpten gelişiyse yakından ilgilidir. Bu sebeple kalbin temizliği ve arınmışlığı, insanın mânevî olgunluğu ve Allah'a (c.c.) yakınlığı için son derece önemlidir. Dinimiz islam, ebedi kurtuluşa erebilmek için kalbi arındırmanın yolunu gösterip yöntemini sunmaktadır. Kalbi arındırmanın ilk aşaması, onu şirk, nifak, kîn, haset, öfke, nefret vb. olumsuz duygulardan kurtarmaktır. İkinci aşamada ise Allah'ın (c.c.) emîr ve yasaklarına riâyet edilip salih âmeller işlenerek kalbin yaratıcısıyla olan güçlü bağına korumaktır. Çalışmamızın amacı, Kur'ân-ı Kerîm'de kalbi arındırmaya yönelik olarak sunulan yöntemleri incelemek ve bu yöntemlerin insan hayatına nasıl bir katkı sağlayabileceğini ortaya koymaktır.

Çalışmamız, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Girişte konunun önemi, amacı, kapsamı ve metodundan bahsedildi. Birinci bölümde, kalp ve arındırma kelimelerinin analizi yapılarak, kalp kelimesine anlamca yakın kelimelere yer verildi. İkinci bölümde kalbin halleri ve kalbi katılaştıran etkenler ele alındı. Üçüncü bölümde ise, Kur'ân-ı Kerîme göre kalbi arındırmanın yöntemler, kalbi arındıracak davranış ve âmeller ele alınıp bunlar âyet-i kerîmeler ve hadis-i şerifler ışığında açıklandı.

Çalışmam süresince desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen muhterem tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet Yusuf HAKLI hocama, rehberliğinden ötürü değerli Doç. Dr. Abdurrahim KAPLAN ve Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ZAMUR hocalarıma, desteklerinden ötürü saygıdeğer Prof. Dr. Oktay BOZAN ve Dr. Öğr. Üyesi İsmail KANBAZ hocalarıma, rehberlik ve yönlendirmeleriyle desteklerini esirgemeyen değerli Dr. Enver POLATOĞLU ve Abdulbasit KÜÇÜK hocalarıma, kalbî teşekkürlerimi ifade ederim.

Mehmet Sani AKIN
Diyarbakır 2024

ÖZET

İnsanı en mükemmel şekilde yaratan Yüce Allah (c.c.), onu beden ve rûh olmak üzere iki unsurdan oluşturmuştur. Beden, rûhun barındıran ve bu dünyayla etkileşime girmesini sağlayan bir araçtır. Rûh ise insanın asıl benliğini, duygularını, düşüncelerini ve mânevîyatını temsil eder. Rûhun merkezi kalptir. Başta îmanın merkezi olan kalp, sevgi, şefkat ve merhamet gibi güzel duyguların merkezi olduğu gibi aynı zamanda kîn, nefret ve öfkenin de merkezidir. Âyet-i kerîmelerde ve hadis-i şeriflerde kalp; irade, duygu, düşünce ve niyet gibi kavramlarla ilişkilendirilerek insanın mânevî benliğinin merkezi olarak tanımlanır. Düzelmesiyle bütün bedenin düzeldiği, bozulmasıyla da bütün beden bozulduğu için büyük öneme sahiptir. Dolayısıyla kalp, sadece bir organ olarak değil, aynı zamanda insanın mânevî dünyasının merkezi olarak da kabul edilir. İbadetlerin geçerliliği kalpten gelen niyetle geçerli olabileceği gibi, bir duygu ve düşüncenin de daha etkili olabilmesi o duygunun kalpten gelişiyile yakından ilişkilidir. İnsanoğlunun en önemli yükümlülüğü olan îmanın da geçerli olabilmesi ancak kalpten ve samimiyetle olmasına bağlıdır. İmanın merkezi olan kalbin arındırılmasının ilk aşaması, onu şirk, nifak, kîn, haset, öfke, nefret vb. olumsuz duygulardan kurtarmaktır. İkinci aşaması ise Allah'ın (c.c.) emîr ve yasaklarına riâyet edilip salih âmeller işlenerek kalbin yaratıcısıyla olan güçlü bağını korumaktır. Çünkü kalbin arındırılması ve aydınlatılması, insanın mânevî yükselişinin temeli ve ebedî kurtuluşunun sebebi konumundadır. Kalbin temizliği ve tasfiyesi ise, Yüce Allah (c.c.) dışındaki varlıkları kalbin içinde barındırmayıp, O'nu anmaktan alıkoyacak her şeyi kalpten atmakla mümkün olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Kalp, Nefis, Arınma

ABSTRACT

Almighty Allah (swt), who created human beings in the most perfect way, created him from two elements: body and soul. The body is a tool that houses the soul and enables it to interact with this world. The soul represents a person's true self, emotions, thoughts and spirituality. The center of the soul is the heart. The heart, which is the center of faith, is the center of beautiful emotions such as love, compassion and mercy, but also the center of grudge, hatred and anger. In the verses and hadiths, the heart is defined as the center of man's spiritual self by associating it with concepts such as will, emotion, thought and intention. It is of great importance that with its improvement, the whole body is corrected, and with its deterioration, the whole body deteriorates. Therefore, the heart is considered not only as an organ, but also as the center of the spiritual world of man. While the validity of worship can be validated with the intention coming from the heart, the effectiveness of an emotion and thought is closely related to the feeling coming from the heart. Faith, which is the most important obligation of human beings, can only be valid if it is done wholeheartedly and sincerely. The first stage of purifying the heart, which is the center of faith, is to protect it from polytheism, discord, grudge, envy, anger, hatred, etc. It is to save you from negative emotions. In the second stage, it is to preserve the strong bond of the heart with its Creator by complying with Allah's (swt) commands and prohibitions and performing good deeds. Because purifying and illuminating the heart is the basis of man's spiritual ascension and the reason for his eternal salvation. The cleansing and purification of the heart is possible by removing from the heart everything that does not contain beings other than Almighty Allah (c.c.) and prevents him from remembering Him.

Key Words: Quran, Tafsir, Heart, Nafs, Purificatio

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ	I
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1

I. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI.....	1
II. ÇALIŞMANIN METODU ve KAYNAKLARI	4

BİRİNCİ BÖLÜM

KALP VE ARINDIRMA KELİMELEİNİN ANALİZİ	6
1.1. KALP KELİMESİNİN ANALİZİ	6
1.1.1. Sözlük Anlamı	6
1.1.2. İstılahî Anlamı	8
1.2. KALP KELİMESİNE ANLAM OLARAK YAKIN KELİMELEER	9
1.2.1. Fuâd (فؤاد).....	9
1.2.2. Sadr (الصَّدر).....	10
1.2.3. Lübb (لب).....	11
1.2.4. Nefs (النَّفْس).....	12
1.3. ARINDIRMA KELİMESİ.....	13
1.3.1. Tahâret (الطَّهَّارة)	14
1.3.2. Tezkiye (التَّزْكِيَة)	15
1.3.3. Tasfiye (التَّصْفِيَة).....	20

İKİNCİ BÖLÜM

KALBİN HALLERİ VE KALBİ KATILAŞTIRAN ETKENLER.....	21
2.1. KALBİN HALLERİ	21
2.1.1. Sağlam Kalp (الْقَلْبُ السَّلِيم)	21
2.1.2. Hastalıklı Kalp (القلب المريض).....	22
2.1.3. Ölü Kalp (القلب الميت)	23
2.1.4. Mühürlenmiş Kalp	24

2.2. KALBİ KATILAŞTIRAN ETKENLER	24
2.2.1. Yüce Allah'ı Anmaktan ve Tefekkür Etmekten Geri Durmak	24
2.2.2. Günahlarda Israr Etmek	25
2.2.3. Dünya Sevgisi ve Uzunca Emeller.....	28
2.2.4. Kibir ve Haddi Aşmak	31
2.2.5. Helallerde Aşırılık.....	36
2.2.6. İnsanlara ve Diğer Canlılara Merhametten Geri Durmak	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN'I KERÎME GÖRE KALBİ ARINDIRMANIN YÖNTEMLERİ..... 44

3.1. KALBİ TEVHÎD İLE ARINDIRMAK	44
3.2. KALBİ İMAN İLE ARINDIRMAK.....	49
3.3. KALBİ SALİH ÂMELLERLE ARINDIRMAK.....	57
3.3.1. Namaz (الصَّلَاةُ)	59
3.3.2. Zekât (الزَّكَاةُ).....	66
3.3.3. İnfak (الانفاق)	70
3.3.4 Hac (الحج)	75
3.3.5. Oruç (الصَّوْمُ)	78
3.3.6. Samimi Tevbe	81
3.3.7. Zikîr.....	86
3.4. KALBİ AHLAKÎ ERDEMLERLE ARINDIRMAK.....	91
3.4.1. Övülen Ahlakî Erdemleri Yapmak.....	91
3.4.1.1. Merhamet	91
3.4.1.2. Takva.....	92
3.4.1.3. Sabır	94
3.4.1.4. Şükür	95
3.4.1.5. İhlas.....	97
3.4.1.6. Affedicilik	98
3.4.1.7. Doğruluk	99
3.4.1.8. Dua.....	101
3.4.2. Yerilen Kötü Hasletlerden Sakınmak.....	102
SONUÇ	105
KAYNAKÇA.....	106

KISALTMALAR

a.g.e. : adı geçen eser

b. : bin

bkz. : bakınız

b.y : basım yeri

c. : cilt

c.c. : celle celaluhu

çvr. : çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

h. : hicrî

Hz. : hazreti

r.a. : radiyallâhu anh

s. : sayfa

s.a.s. : sallallahu aleyhi vesellem

tdv. : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : tahkik eden

trc. : tercüme eden

ts. : basım tarihi yok

v. : vefat tarihi

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

yay. : yayınlar

y.y. : yayın yılı

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Kalbin arındırılması konusu, dinî ve tasavvufî gelenekte önemli bir yere sahiptir. Kalp, sadece bir organ olarak değil, aynı zamanda insan rûhunun ve ahlakî karakterinin merkezi olarak kabul edilir. Kalbin inkârdan, şirkten, nefsanî arzulardan, günahlardan, olumsuz düşünce ve davranışlardan arındırılması, kişinin manevî yükselişinin temelini oluşturmaktadır. Konumuzu teşkil eden kalbin arındırılması, kişinin olumsuz duygu ve düşüncelerden kurtularak daha iyi bir insan olmasına vesile olmaktadır. Zîra kalp, insanın ruhsal merkezi ve Allah’a (c.c.) giden yolun kapısıdır. Kalp temizlenmeden Allah’a yakınlaşmak ve ma’rifetullahı elde etmek mümkün değildir. Kalp arındırılması konusu başta Peygamberimiz (s.a.s.) olmak üzere bütün peygamberlerin temel ilkeleri ve hedeflerindendir. Gönderilmiş olan bütün peygamberlerin hedefi insanlığı tevhîde davet etmek, insanın özünün ve kalbinin arınmasını sağlamaktır. Hz. İbrâhim alehisselamın: *“Rabbimiz, soyumuzdan, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar!”*¹ şeklindeki duası, *“Nitekim aranızdan size bir peygamber gönderdik: O size âyetlerimizi okuyor, sizi arıtıp temizliyor.”*² âyet-i kerîmesi ile kabul buluyor. Bu çalışmamızda insan kalıbını yöneten kalbinin arınma yöntemini Kur’ân-ı Kerîm ve Peygamber Efendimizin (s.a.s.) hadis-i şerifleri ışığında açıklamaya çalışacağız.

Konumuzun önemine gelince; İnsanın iki omuzu arasındaki kalbi öyle büyük bir öneme sahiptir ki Yüce Allah (c.c.) kendi azâmetine delalet eden varlıkların en büyükleri ile art arda yemin ederek nefsinin arındırılmasını kurtuluşa erdirdiğini, onu kötülüklerin akışına bırakıp günahlarla kirletenin ise büyük hüsrana uğrayacağını ifade buyurmaktadır.³ Küfrün ve şirkin karanlığına gömülmüş kalpleri îman ve tevhid nuruyla aydınlatan Peygamber Efendimiz (s.a.s.): *Bilin ki! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o, iyi (doğru ve düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o*

¹ Bakara, 2/129.

² Bakara, 2/151.

³ Şems, 9/1-10.

bozulursa bütün vücut bozulur. Bilin ki! O, kalptir.”⁴ buyurmaktadır. İmanın merkezi olan kalp sevgi, şefkat, merhamet gibi güzel duyguların merkezi olduğu gibi aynı zamanda kîn, nefret ve öfkenin de merkezidir. Bir duygunun daha etkili olması o duygunun kalpten gelişiyse yakından ilişkilidir. İnsanoğlunun en önemli yükümlülüğü olan imanın da geçerli olması kalpten ve samimî olması ile mümkündür. Kalbin aydınlanması, kalbin küfrün karanlığından iman nuruna kavuşmasıyla gerçekleşir. Kalbin temizliği ve tasfiyesi de yalnızca Allah’ı (c.c.) anmaktan alıkoyacak her şeyi kalpten atmakla ve O’ndan başkasını içinde barındırmamakla olur. Kur’ân-ı Kerîm bütün dönemlerde her soruna çözümler sunduğu gibi, katılaştan kalplerin yumuşaması ve arındırılmasının yolunu ve yöntemini de bizlere sunmuştur.

Kalbi arındırmak samimi bir iman ve salih âmeller ile mümkündür. Her âmel ve ibadet ancak niyet ile geçerli olur.⁵ Niyetin merkezi kalp olduğu için ibadetleri makbul ve değerli kılan ancak kalpteki ihlas ve samimiyettir. Dolayısıyla âmel ve ibadetlerin kabul şartı samimi niyet ve ihlas ile olmasıdır. İbadetlerin ön şartı niyettir. Aynı şekilde cezaların gerçekleşmesi ve sorumlulukların olabilmesini de niyet ve azim belirlemektedir. “Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz, fakat sizi kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığınız) yeminlerden sorumlu tutar.”⁶ âyet-i kerîmesi, insanların, yalnızca kalplerinin kesb ettiği yeminlerden dolayı sorumlu tutulacağına vurgu yapmaktadır. Zîra Yüce Allah (c.c.), azim olmaksızın dil alışkanlığı ile yapılan yeminlerden dolayı kişiyi sorumlu tutmamaktadır.⁷ Mekkeli müşrikler Ammar b. Yâsîr’e yaptıkları işkence sonucunda dinden çıkarıcı ağır ifadeler söyletmeleri sonucunda Ammar, Peygamber Efendimize (s.a.s.) ağlayarak gelip durumu sorunca, Peygamber Efendimiz (s.a.s.): “O anda kalbin ne durumdaydı?” diye sordu. Ammar: “Kalbim iman ile doluydu” dedi. Efendimiz (s.a.s.): “Tekrar yaparlarsa sen de yap” diyerek kalpten gelmeyen bir ifadede sorumlu

⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *Sahîh-u'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), “İmân”, 37.

⁵ Buhârî, “Bed’ül-vahy”, 1; Ebû'l-Hasen Muslîm b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *Sahîhu Muslîm*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1374/1955), “İmâre”, 155.

⁶ Bakara, 2/225.

⁷ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 1/201.

tutulmayacağını beyan etmiştir.⁸ “Kim îman ettikten sonra Allah’ı inkâra saparsa - kalbi îmanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah’ın gazabı bunlardır; bunlar için çok büyük bir azap vardır.”⁹ âyet-i kerîmesinde de bu hususa dikkat çekilmektedir. Zîra imân ve inkârın geçerli olması için kişinin özgür iradesiyle kalben onaylaması ve kabul etmesi gerekir. Dolayısıyla kalbi, îman ile dolu olduğu halde ikrah durumunda kişinin dili ile inkâr etmesi kendisini dinden çıkarmamaktadır.¹⁰

Hiz. Peygamber’in (s.a.s.), mübârek göğsüne işaret ederek üç defa: “*Takvâ işte şuradadır.*”¹¹ buyurması, yapılacak bütün güzel davranışların değer kazanması ancak arınmış temiz bir kalbe sahip olmakla mümkün olabileceğini göstermektedir. Yüce Allah (c.c.) Hiz. İbrâhim’i (a.s.) Kâbe’nin mekânına yerleştirdiğinde kendisine verdiği ilk emir: “*Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rûkû ve secde edenler için temizle*”¹² olmuştur. Zîra İbadetlerin ön koşullarından biri ibâdet mekânının temizliğidir. Kâbe’nin putlardan, gönülerin şirkten temizlenmesi ise mekân temizliğinden daha çok önemlidir. Çünkü kalp vahyin ve îmanın merkezidir. Kalp aynı zamanda Yüce Allah’ın nazargahıdır ki Efendimiz (s.a.s.) “*Şüphesiz ki Allah Teâlâ sizin yüzlerinize ve mallarınıza değil, kalblerinize ve âmellerinize bakar.*”¹³ buyurmaktadır. Molla Câmi’ye isnad edilip Farsça ifade edilen bir beyitte bu husus şöyle dile getirilmektedir;

Dil bedest âver ki hacc-ı ekberest.

Ez hezârân Kâbe yek dil bihterest.

Kâbe bünyâd-ı Halil-i âzerest.

⁸ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ân Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 17/304.

⁹ Nahl, 16/106.

¹⁰ Ebû Sa’îd Abdullâh b. Ömer el-Şirâzî el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1418), 3/241.

¹¹ Muslîm, “Birr”,32; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sunenu’t-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir- Fu’âd Abdalbâkî (Mısır: Şirketu Mustafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395/1975), “Birr”,1927.

¹² Hâc, 22/26.

¹³ Muslîm, “Birr” 33.

Dil nazargâh-ı celil-i ekberest.

Gönlü kazan ki bu “hacc-ı ekber” dir.

Bir gönül binlerce Ka’be’den daha büyüktür.

Zîrâ Ka’be İbrâhîm Halîlullah’ın yapısıdır.

Gönül ise Cenâb-ı Allah’ın nazargâhıdır.

İnsanın yaratılış gayesi olan kulluğun gereğinin hakkıyla yerine getirilmesi ancak îman, âmel ve ibadetlerle olur. Âmel ve ibadetlerin de ön şartı îmandır. İmanın geçerliliği kalpten ve samimi oluşuna bağlıdır. Âmel ve ibadetin hazzına varmak için de öncelikle kalbin ihlas ve samimiyete bürünüp, kîn, nefret ve haset gibi mânevî ve toplumsal hastalıklardan arındırmakla mümkün olmaktadır. Bu anlamda nefsin tezkiyesi/ kalbin arındırılması büyük önem arz etmektedir.

II. ÇALIŞMANIN METODU ve KAYNAKLARI

Çalışmamızda, Kur’ân-ı Kerîm’de kalp ve kalbin arınması ile alakalı âyetler ve hadis-i şerifler tesbit edildi. Tesbit edilen âyet ve hadisler belli bir plan çerçevesinde tasnif edildi. İlgili âyet-i kerîmelerin ve hadis-i şeriflerin konumuzla ilgili olan yönlerinin anlaşılması için tefsir ve hadis kaynaklarına müracaât edildi.

Çalışmamızda kaynak olarak klasik tefsirlerden;

İbn Cerîr et-Taberî’nin (ö. 310/923) “*Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*”

Ebü Mansûr el-Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) “*Te’vîlâtü’l-Kur’ân*”

Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) “*el-Keşşâf ân hakâ’ik-i gâvâmidî’t-tenzîl ve uyûni’l-ekavîl fî vücûhi’t-te’vîl*”

Fahreddin er-Râzî’nin (ö. 606/1210) “*Mefâtihu’l-ğayb*”

Beyzâvî’nin (ö. 685/1286) “*Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*”

Ebü’l-Berekât en-Nesefî’nin (ö. 710/1310) “*Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*”

Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr’in (ö. 774/1373) “*Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm*” adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca günümüze daha yakın olan tefsirlerden de;

Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) **“Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l- Azîm ve's-seb'i'l-mesânî”**

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) **“Hak dinî Kur'ân dili”**

Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî'nin (ö. 1973) **“et-Tahrîr ve't-tenvîr”** adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

Hadis kaynakları olarak;

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870) **“Sahîhu'l-Buhârî”**

Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875) **“Sahîhu Muslîm”**

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887) **“Sunenu İbn Mâce”**

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889) **“Sunenu Ebî Dâvûd”**

Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892) **“es-Sunen”**

Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915) **“es-Sünenü'l-kübrâ”** adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

Meâl olarak da Doç. Dr. Halil Altuntaş ve Dr. Muzaffer Şahin tarafından hazırlanmış olan Diyanet İşleri Başkanlığının meâli ve Komisyon (Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. İbrâhîm Kâfî Dönmez, Prof. Dr. Mustafa Çağrı ve Prof. Dr. Sadrettin Gümüş) tarafından hazırlanan Kur'an Yolu meallerinden yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KALP VE ARINDIRMA KELİMELEERİNİN ANALİZİ

İnsan bedeninin merkezi organı olan kalp, sadece fizyolojik bir yapı olmanın ötesinde, insanın mânevî dünyası ve ruhsal durumu ile de yakından ilişkilidir. Kalbin sözlük ve ıstılahî anlamını açıkladıktan sonra kalp ile yakın anlamlı kelimeler olan Fuad, sadr, lubb, nefis gibi kavramların, Kur'an-ı Kerîm ve Hadis-i şeriflerde kendilerine atfedilen anlamlarını ve işlevlerini ele alacağız.

1.1. KALP KELİMESİNİN ANALİZİ

1.1.1. Sözlük Anlamı

Sözlükte kalp kelimesi, “*bir şeyi ters yüz etmek, bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek*” gibi anlamlara gelir.¹⁴ Arapçada “k-l-b” kökünden türemiş olan kalp kelimesi, “*değiştirmek*”, “*dönüştürmek*”, “*ters çevirmek*” gibi anlamlara gelen fiilleri içerir. Kalp kelimesi de bu kökten türeyerek “*değişime ve dönüşüme açık*” anlamını kazanmıştır.¹⁵ İnsanın duyguları, düşünceleri ve inançları zamanla değişebilir ve dönüşebilir. Bu değişim ve dönüşüm, kalbin “*değişime ve dönüşüme açık olma*” özelliği ile ilişkilendirilebilir. Kalp, vücutta göğüs kozalağında bir et paçası olup kan dolaşımını sağlayan organın adıdır.¹⁶ Taavvufî bağlamda ise bilgi ve düşüncenin kaynağı olarak kabul edilir. Bir et parçasından ziyade “*rabbânî latife*” ve “*ilâhî cevher*” olarak ifade edilir.¹⁷ Tüm canlılarda bulunan, göğsün sol tarafındaki çam

¹⁴ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru sâdır, 1414/1993), 1/685.

¹⁵ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî ilmi me'ânî'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fînûnî ulûmih*, thk. Eş-Şâhid el-Bûşihî (Şârika: Mecmu'atu Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sunne, 1429/2008), 1/147.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/687.

¹⁷ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ-u 'Ulûmî'd-Dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 3/3.

kozalağı şeklindeki et parçasından ziyade, kalbin insanın kişiliğini şekillendiren, mânevîyatına ve kurtuluşuna etki eden, vahyin ve îmanın merkezi olma yönüdür.¹⁸

Kalp kelimesinin zikrettiğimiz anlamlarıyla birlikte farklı anlamları da bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

a) Bir şeyin özü: Arapçada (قَلْبُ النخلة) “*Kalbu’n-Nahle*” hurmanın özü, (قُلُوبُ الشَّجَرِ) “*Kulûbu’ş-Şeceri*” ağacın içindeki yumuşak kısım anlamında kullanılmıştır. “*Her şeyin kalbi vardır Kur’an’ın kalbi de Yasin’dir.*”¹⁹ hadisindeki kalp kelimesi de bu mânadadır.²⁰

b) Soyluluk ve Âsalet: Arapçada (عَرَبِيٌّ قَلْبٌ) “*Arabiyyûn Kalbûn*” “*Asîl Arap*” anlamında, (رَجُلٌ قَلْبٌ) “*racûlûn kalbûn*” “*nesebi ve soyu temiz*” anlamında kullanılır. Peygamber Efendimiz’in (s.a.s.) Hz. Ali’yi (كَانَ عَلِيٌّ قُرَشِيًّا قَلْبًا) “*kâne Âliyyûn kureyşîyyen kalben*”, “*Ali, hâlis bir Kureyşli’ydi.*” şeklindeki övgüsü de bu anlamdadır.

c) Akıl: Arapçada (مَا قَلْبُكَ مَعَكَ) “*ma kalbûke maâk*” “*kalbin seninle değil*” ifadesi “*aklın seninle değil*” anlamında, (أَيْنَ ذَهَبَ قَلْبُكَ؟) “*eyne zehebe kalbûk?*” “*Kalbin nereye gitti?*” ifadesi “*aklın nereye gitti?*” anlamında kullanılır.²¹ Taberî, (إِنَّ فِي ذَلِكَ) “*şüphesiz bunda, akli olan kimseler için bir öğüt vardır.*”²² âyet-i kerîmesini “*bu ümmette akli olan kimseler*” şeklinde açıklamıştır.²³

d) Dönüşme ve Değişme: Kalp kelimesi fiil kalıbında kullanıldığı zaman “bir şeyi tersine çevirdi, alt üst etti, önünü arkasına getirdi” gibi anlamlara gelir. Arapçada (قَلَبَتِ الْبُسْرَةُ إِذَا احْمَرَّتْ) “*kallebet el-busratû iza ihmerrat*” ifadesi “*hurma kızarıp*

¹⁸ Bakara, 2/97.

¹⁹ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuâyb el-Horâsânî en-Nesâ’î, *es-Sunenu’l-Kubrâ*, thk. Hasen Abdulmun’im (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1421/2001), “*Amelü’l-yevm ve’l-leyle*”, 53.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1/688.

²¹ Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, 4/70.

²² Kâf Süresi, 50/37.

²³ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ân Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 22/372; Ayrıca bkz. Enver Polatoğlu, *Kur’an’da ve Tevrat’ta Hz. İbrahim’in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 5-7.

olgunlaştı, tadı ve durumu değişti” anlamında kullanılmıştır.²⁴ (وَأَقْلَبَ الْعَنْبُ) “ve âklebe el-İnebû” “üzümü kuruyup büzüştü” anlamında kullanılmıştır. (قَلْبَ اللَّهِ فَلَاناً إِلَيْهِ) “kallebe-llahu fulanen ileyhi” “Allah filancayı vefat ettirdi.” anlamında olup O’ndan gelip yine O’na döndüğünü ifade eder.²⁵

1.1.2. Istilahî Anlamı

Kalp kavramı, sadece kan dolaşımını sağlayan bir organdan ziyade, bilginin düşüncenin, duyguların ve mânevîyatın merkezi olarak kabul edilir. Kur’an-ı Kerîm’e göre kalp vahyin indiği yerdir.²⁶ Başta îmanın merkezi olan kalp²⁷ şüphenin,²⁸ nifakın²⁹ ve inkârın³⁰ da merkezidir. Kalp, sevgi, şefkat³¹ merhamet,³² samimiyet³³ gibi güzel duyguların merkezi olduğu gibi aynı zamanda korku,³⁴ gaflet,³⁵ kin,³⁶ nefret³⁷ ve öfkenin³⁸ de merkezidir. Kur’ân-ı Kerîm’e göre kalp düşünebilen akledebilen bir varlıktır. “Yeryüzünde hiç dolaşmadılar mı ki düşünebilecekleri kalpleri, işitebilecekleri kulakları olsun. Şu bir gerçek ki kafalardaki gözler kör olmaz ama göğüslerin içindeki kalpler kör olur.”³⁹ “Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır”⁴⁰ “Akletmek için onlarda kalb yok mu?”⁴¹ gibi âyet-i kerîmelerden de anlaşıldığı üzere

²⁴ Zebîdî, *Tâcu’l-Ârûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, 4/83.

²⁵ Zebîdî, *Tâcu’l-Ârûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, 4/79.

²⁶ Bakara, 2/97; Şuarâ, 26/193-194

²⁷ Hucûrât, 49/14.

²⁸ Tevbe, 9/45.

²⁹ Bakara, 2/10.

³⁰ Nahl, 16/22.

³¹ Âl-i İmrân, 3/159.

³² Hadîd, 57/21.

³³ Âl-i İmrân, 3/154.

³⁴ Âl-i İmrân, 3/151; Enfâl, 8/12.

³⁵ Mü’minûn, 23/63.

³⁶ Bakara, 2/204.

³⁷ Âl-i İmrân, 3/118; Hicr, 15/47.

³⁸ Âl-i İmrân, 3/119; Tevbe, 9/15.

³⁹ Hac, 22/46.

⁴⁰ Kâf, 50/37.

⁴¹ Hac, 22/46.

kalb, düşünme ve idrak etme aracıdır. Bir duygunun da etkili olması o duygunun kalpten gelişiyse yakından ilişkilidir. İnsanoğlunun en önemli yükümlülüğü olan imanın da geçerli olması ancak onun kalpten ve samimi olması ile mümkündür.⁴²

1.2. KALP KELİMESİNE ANLAM OLARAK YAKIN KELİMELELER

1.2.1. Fuâd (فؤاد)

Arapça bir kelime olan fuâd (فؤاد) kelimesi فاد kökünden olup, çoğulu أفندة olarak gelmektedir. Fiil olarak kullanıldığında “yanmış, tutuşmuş, kızarmış” gibi anlamlara gelir. (فَأَدْتُ اللَّحْمَ) “feedtu el-lahme”, “eti pişirip kızarttım” anlamında kullanılır.⁴³ Onun kalp ile eş anlamı olduğunu söyleyenler olduğu gibi kalbin fuâdın içinde olduğunu, fuâd ise kalbin kılıfı ve koruyucusu olduğunu söyleyenler de vardır.⁴⁴ Fuâd kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de çoğulu olan “ef’ide” ile birlikte 16 yerde geçmektedir.⁴⁵ Çoğul olarak kullanılan bazı âyetlerde, insanlara verilmiş olan bir nimet olarak ifade edilmiştir.⁴⁶ Fuâd, “مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى” “Kalp, (gözün) gördüğünü yalanlamadı”.⁴⁷ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا “İnkâr edenler, Kur’an ona bir defada toptan indirilseydi ya!” dediler. Biz, Kur’an’la senin kalbini pekiştirmek için onu böyle kısım kısım indirdik ve onu ağır ağır okuduk.”⁴⁸ âyet-i kerîmelerinde ise “kalp” manasında kullanılmıştır.

Kalp ve fuâd kelimeleri birbirinin yerine kullanılsa da aralarında ince bir fark bulunmaktadır. “Size Yemen ehli geldi. Onların gönülleri (fuâd) ince kalpleri ise yumuşaktır.”⁴⁹ hadis-i şerifinde fuâd kelimesine incelik, kalp kelimesine ise yumuşaklık atfedilmiştir.

⁴² Hucurât,49/14.

⁴³ Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dımaşk; Beyrut: ed-Dâru’s-Şâmiyye, 1412), 646.

⁴⁴ Zebîdî, *Tâcu'l-Ârûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 8/477.

⁴⁵ Abdalbâkî, *el-Mu’cemu'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur’âni'l-Kerîm*, s,648.

⁴⁶ Nahl 16/78; Mü’minûn 23/78; Secde 32/9; Ahkâf 46/26; Mülk 67/23.

⁴⁷ Necm, 53/11.

⁴⁸ Furkân, 25/32.

⁴⁹ Buhârî, “Meğâzî”, 67.

1.2.2. Sadr (الصُّدْر)

Sadr (الصُّدْر) kelimesinin çoğulu sudûr (الصُّدُور) olarak gelmektedir. Sadr kelimesi bir şeyin baş kısmı, en yüksek kısmı, bedenın boyun kısmından karın boşluğuna kadar olan ön kısmı anlamına gelir. (صَدْرُ النَّهَارِ وَاللَّيْلِ) “sadr-unnehar ve sadr-ulleyl” ifadesi “gece ve gündüzün başı” anlamına gelmektedir.”⁵⁰ Sadr ile kalp kelimesi arasında halliyet (içinde olma) mahalliyet ilişkisi vardır. Sadr kelimesi kalbin bulunduğu mekân olarak ifade edilir.⁵¹ فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ “Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.”⁵² âyet-i kerimesinde sadr, kalbin mekânı olarak ifade edilmiştir.

Sadr kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’in birçok yerinde d-y-k (ضيق) ve ş-r-h (شرح) fiilleriyle birlikte kullanılıp göğsün daralması veya açılması/ferahlaması anlamında kullanılmıştır.⁵³ Nisa sûresinde (Nisâ 4/90) ise “hasıra” (حَصِرَ) fiiliyle birlikte kullanılmış olup göğsün daralması olarak açıklanmıştır.⁵⁴ “Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifâ ve inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan Kur’an) geldi.”⁵⁵ “Onlarla savaşın ki, Allah onlara sizin ellerinizle azap etsin, onları rezil etsin, onlara karşı size yardım etsin, mü’min topluluğun gönüllerine şifa versin.”⁵⁶ âyet-i kerîmelerinde kalbin şifa bulmasından bahsedilmiştir. Sadr kelimesi aynı zamanda Kur’ân-ı Kerîm’in hıfzedildiği korunduğu yer olarak ifade edilir. “Hayır, o (Kur’ân), kendilerine ilim verilenlerin sinelerinde (yer eden) apaçık âyetlerdir.”⁵⁷ âyet-i kerîmesinde sadr kelimesinin (فِي) harfi cerr ile kullanılmış olması sadr’ın Kur’an için hıfz mekânı olduğu, Kur’an’ın insanoğlunun uyduruğu değil

⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisân’l-Arab*, 4/445.

⁵¹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Ârabî, 1420), 8/195.

⁵² Hac,22/46.

⁵³ En’âm 6/125; İnşirâh 94/1; Şuarâ 26/13; Taha 20/25; Hüd 11/12; Hicr 15/97;

⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 10/172.

⁵⁵ Yûnus, 10/57

⁵⁶ Tevbe, 9/14

⁵⁷ Ankebût, 29/49

Allah'ın kelamı olduğunu gösteriyor. Zira sadr kelimesi (سَدْر) harfi cerri ile kullanılsaydı bilginin çıkış kaynağı olurdu.⁵⁸

1.2.3. Lübb (لُبّ)

Arapça bir kelime olan lübb (لُبّ) kelimesi çoğulu elbâb (الْأَبَاب) olup “bir şeyin özü, hâlis olanı ve üstün âkıl” anlamına gelmektedir.⁵⁹ Lübb kelimesi kusursuz, hâlis, üstün âkıl anlamına gelip âkıl ile arasında umum-husus vardır ki her lübb âkıl, ama her âkıl lübb değildir. Bundan dolayıdır ki Yüce Allah (c.c.) herkesin kavrayamadığı durumlar ile ilgili özellikle “*ulul el-elbab*” diye ifade edilen “üstün âkıl sahipleri”ni düşünmeye ve tefekkür etmeye davet etmektedir.⁶⁰ “*Ulul elbab*” (أُولُوا الْأَبَاب) tamlaması, kabukların içinden çekirdeği alabilen, sözün zâhirinden çok derinlemesine kavrayış sahibi olan kişiler için kullanılır.⁶¹

Râzî, Bakara sûresindeki, “*Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.*”⁶² âyet-i kerîmesinin tefsirinde şöyle demiştir: İnkârcıların kafalarındaki şüphelerin giderilmesi adına Yüce Allah (c.c.), âyetin başında varlığına, birliğine ve âzametine delâlet eden sekiz büyük doğa olayları hakkında tefekkür etmeye davet ederken âyetin sonunda “*le âyâtin li kavmin y'âkilûn*” (لَايَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ) şeklinde buyurmuştur. Ancak; Âl-i İmrân sûresindeki “*Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selîm akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.*”⁶³ âyet-i kerîmesinde ise sadece üç tane doğa

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 25/64.

⁵⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987), 1/76.

⁶⁰ Râğîb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, 733.

⁶¹ es-Seyyid eş-Şerîf Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut -Lübnân: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1983), 35.

⁶² Bakara, 2/286.

⁶³ Âl-i İmrân, 3/190.

olayına dikkat çekilerek âyetin sonu “*leâyâtin li-ulî-l-elbâb*” (لَا يَأْتِ لِأُولَى الْأَبَابِ) şeklinde son bulmuştur. Çünkü âkılın bir yüzeysel/zahiri hâli, bir de özü vardır. Başta “âkıl” olarak ifade edilirken kemâle erip olgunlaşınca “lubb” (لُبُّ) olarak ifade edilir. Bundan dolayı kemâle eren akl-ı selîm ve derin kavrayış sahiplerini sadece üç büyük doğa olayına dikkatlerini çekerek tefekküre davet etmiştir.⁶⁴

Gazzâlî, tevhîdin mertebelerini açıklarken “kışr” (kabuk) ve “lubb” (öz) kavramları ile cevizi örnek verir. Şöyle ki; cevizin üzerindeki sert kabuk “*kışr*”, bu sert kabuğu örten yeşil, acı kabuk “*kışrû’l-kışr*”dır. Sert kabuğun içindeki ceviz “*lubb*”, bu özün içindeki ceviz yağı ise “*lubbû’l-lubb*”dür. Birincisi münafıkların tevhîdi, ikincisi âvâmın tevhîdi, üçüncüsü mukarrebînin tevhîdi (lubb), dördüncüsü ise siddîkların tevhîdi (lubbû’l-lubb) olduğunu ifade eder.⁶⁵

1.2.4. Nefs (النَّفْس)

Nefs (النَّفْس) kelimesi, çoğulu “*nüfus*” ve “*enfûs*” (انفوس نفوس) olarak gelmekte olup rûh, can, hayat, nefes, varlık, zat, insan, kişi, hevâ ve heves, kan, kardeş, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular gibi mânalara gelir.⁶⁶ Nefs kavramı, türevleriyle birlikte Kur’ân-ı Kerîm’de iki yüz doksan altı yerde geçmektedir.⁶⁷ Nefs kelimesi Kur’an’da birçok anlamda kullanılmıştır. Bunları detaya girmeden birer örnekle açıklamaya çalışacağız.

Kalp: وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ “Şunu da bilin ki, Allah içinizden geçeni hakkıyla bilir.”⁶⁸

Kişi (İnsanın kendisi, canı): وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ “Tevrat’ta İsrâiloğulları’na, “Cana can... diye yazdık.”⁶⁹

⁶⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 9/458-459.

⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’-d-Dîn*, 4/245.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisân’l-Ârab*, 6/233-236.

⁶⁷ Abdalbâkî, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 881-885.

⁶⁸ Bakara, 2/235.

⁶⁹ Mâide, 5/45.

“...O... وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُو أَيْدِيهِمْ أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمُ **Ruh:** zalimlerin halini ölüm şiddeti içindeyken bir görsen! Melekler onlara ellerini uzatırlar ve: “Ruhunuzu teslim edin...”⁷⁰

Hadis-i şeriflerde çokça geçen “*vellezi nefsu Muhammed'in bi-yedihi*” (فَوَالَّذِي) ifadelerindeki “*nefs*” kelimesi ruh anlamında kullanılmıştır.⁷¹

Kan: Fıkıh kitaplarında geçen “*mâ lâ nefse lehû sailetin*” (مَا لَا نَفْسَ لَهُ سَائِلَةٌ) cümlesindeki *nefs* kelimesi kan anlamında kullanılmıştır.⁷²

Yüce Allah (c.c.) tarafından nefse hem kötülük duygusu hem kötülükten sakınma yeteneği⁷³ ilham edildiği için nefis farklı şekiller alabilmektedir. Kur’ân-ı kerîmde, mutmain nefis,⁷⁴ razı etmiş ve razı olmuş nefis,⁷⁵ kötülüğü çokça emreden nefis,⁷⁶ sürekli kınayan nefis⁷⁷ gibi nefsin kısımlarından bahsedilmektedir.

Gazzâlî, nefsin iki anlamından bahseder; birincisi insandaki öfke ve şehvet dürtülerini tetikleyen anlamıdır. Tasavvuf ehlinin nefisten kastettikleri nefsin bütün kötü sıfatları barındıran yaygın mana budur. Bu sebeple “*Nefisle mücadele etmek ve onu kırmak lâzımdır.*” derler. İkincisi ise; “*rabbânî ve ilâhî latife*”, “*mânevî bir cevher*” anlamındaki nefistir ki tutunduğu hale göre olumlu veya olumsuz anlamda şekil alan nefistir.⁷⁸

1.3. ARINDIRMA KELİMESİ

İslam dininin temizliğe verdiği önemden ötürü, temizlik konusu fıkıh kitaplarının başında yer almaktadır. Zîra maddi temizlik, mânevî temizliğe giden yolun ilk adımıdır. Çalışmamızda asıl konumuz olan mânevî temizlik ve nefsin arınması

⁷⁰ En’âm, 6/93. (Elmalılı Hamdi Yazır Meali.)

⁷¹ Buhârî, “Savm”, 36.

⁷² Ebü’l-Âbbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu’l-Muhtâc fî Şerhi’l-Minhâc* (b.y.: el-Mektebetu’t-Ticâriyye, 1357/1983), 1/95.

⁷³ Şems, 91/8.

⁷⁴ Fecr, 89/27.

⁷⁵ Fecr, 89/28.

⁷⁶ Yûsuf, 12/53.

⁷⁷ Kıyâme, 75/2.

⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’d-Dîn*, 3/4.

üzerinde duracağız. Bu bağlamda arındırma anlamında kullanılan tahâret, tezkiye, tasfiye, takva ve tevbe kavramlarına göz atacağız.

1.3.1. Tahâret (الطَّهَارَةُ)

Tahâret (الطَّهَارَةُ) kelimesi, Arapça'daki “t-h-r” (طهر) kökünden türemiş olup duru, pak ve temiz olmak anlamındadır. Tahâretin zıttı ise necâset (النَّجَاسَةُ) kelimesidir.⁷⁹ Bu kelime türevleri ile birlikte Kur'an-ı Kerim'de 31 defa geçmektedir. Bu kelime hem maddi hem de mânevî arınma ve temizlenme anlamlarını içerir.⁸⁰ Maddi arınma, beden ve elbiselerin pisliklerden temizlenmesini ifade eder. Abdest ve gusül gibi ibadetler, bu tür arınmaya örnektir. Mânevî arınma ise, günahlardan ve nefsin kötülüklerinden temizlenmeyi ifade eder. Tevbe, istiğfar ve zikr gibi ibadetler bu tür arınmaya örnektir. Bu kökten türeyen bazı kelimeler şunlardır; Tâhir (temiz), tahûr ve mutahhir (temizleyici madde), tathîr (temizlemek), tetahhür (temizlenmek) anlamındadır.⁸¹ Kur'an-ı Kerimdeki tahâret kelimesi üç yerde hadesten tahâreti, sekiz yerde günahlardan ve mânevî kirlilerden arınmayı ifade ederken diğer yerlerde ise hem maddî hem mânevî temizlik anlamında kullanılmıştır.⁸² فَاعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ...⁸³ Ay hâlinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın...⁸⁴ âyet-i kerîmesindeki temizlikten maksat kanama sona erip yıkanması ile alakalı maddi temizliktir.⁸⁵ Yahudiler ve gerçekte inanmadıkları halde ağızlarıyla îman ettiklerini söyleyen münafıklar ile ilgili: أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَطْهَرْ قُلُوبَهُمْ...⁸⁶ İşte onlar Allah'ın, kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir...⁸⁷ âyet-i kerîmesindeki temizlikten maksat ise kalplerinin şirkin ve nifakın kirlilerinden,

⁷⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-Ârûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 12/442.

⁸⁰ Muhammed Fuad Abdülbaki, “el-Mu'cemu'l-Müfreh”, Mektebetu Nevid İslam Yay., Hicri 1381.

⁸¹ Salim Ögüt, “Tahâret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/382.

⁸² Mustafa Çağrı, “Temizlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/427.

⁸³ Bakara, 2/222.

⁸⁴ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, 1/139.

⁸⁵ Mâide, 5/41.

sapkınlığın kötülüklerinden arındırılması anlamındaki manevî temizliktir.⁸⁶ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ
“Nefsini arındır.”⁸⁷ âyet-i kerîmesi “Nefsini arındır.” şeklinde yorumlandığı gibi,
“Elbiseni temizle” şeklinde de tercüme edilip hem maddi hem de manevî temizlik
anlamına gelmektedir.⁸⁸

Müddessir sûresindeki bu âyet-i kerîme çeşitli şekillerde yorumlanmıştır.
Şöyle ki;

Katade’ye (ö. 117/735) göre: “Günahlardan ve aşırılıklardan tevbe ederek
kalbini arındır.”

Mukatîl b. Süleymân’a (ö. 150/767) göre: “Kalbini tevbe ile temizle.” Çünkü
Araplarda birisi günah işlediğinde “elbisesini kirletmiştir.” denilirdi.

El-Farra (ö. 458/1066) ve Zeccâc’a (ö. 311/923) göre: “Elbiselerini kısalt.”
Çünkü elbiseyi kısaltmak necasetten uzak tutar. Eğer uzun olursa, üzerine necaset
düşmeyeceğinin garantisi yoktur.

Mücahid’e (ö. 103/721) göre: “Elbiselerini temizlemekten maksat, nefsini
temizle, niyetini ihlaslı eyle, bakışını güzel eyle.”⁸⁹ Dolayısıyla bu âyetteki tahâretten
maksat maddi temizlik olabildiği gibi mânevî arınma da olabilmektedir.

1.3.2. Tezkiye (التَّزْكِيَّة)

Tezkiye (التَّزْكِيَّة), Arapçadaki “z-k-y” (زكى) kökünden türemiştir. Bu kökün
temel anlamı “temiz olmak, arınmak” mânasındadır. Tezkiye, bu temel anlamdan
türeyen çeşitli anlamlara sahiptir.⁹⁰ Aynı kökten gelen zekât (الزَّكَاة) kelimesi de

⁸⁶ Mahmûd b. Abdullâh el-Huseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîr el-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’u’l-Mesânî*, thk. Alî Abdubârî Atiyye (Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye; Beyrut: y.y., 1415), 3/308.

⁸⁷ Müddessir, 74/4.

⁸⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı Meali (Yeni) Halen Diyanet İşleri Başkanlığının sitesinde de bulunan bu meal, Başkanlığın resmi mealidir. Meali Doç Dr. Halil ALTUNTAŞ ve Dr. Muzaffer ŞAHİN hazırlamışlardır.

⁸⁹ Ebû’l-Leys Nasr b. Muhammed Ebû’l-Leys es-Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, thk. Mahmûd Mataracı (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 3/514.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Ârab*, 14/358.; Ebû’l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvînî İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luğa*, thk. Âbusselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru’l-Fikr, 1979), 3/17.

2. Tezkiyenin Hz. Peygambere (s.a.s.) nisbet edilmesi: كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ “Nitekim kendi aranızdan, size âyetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik.”¹⁰¹ خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ “Mallarının bir kısmını, kendilerini temizleyip arıtacak sadaka olarak al”¹⁰²

3. Tezkiyenin kula nisbet edilmesi:

a) Kulun nefsinin îmân ve salih âmellerle arındırması; “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا” Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir.”¹⁰³

b) Kişinin, fakirin hakkını vererek malını arındırması: وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ “Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.”¹⁰⁴

c) Kişinin temiz ve helal olanı araştırarak yiyeceğini arındırması: فَابْتَئُوا أَحَدَكُم قَابِئًا مِنْهُ “Şimdi siz içinizden birini şu gümüş paranızla şehre gönderin de baksın, hangisinin yiyeceği daha temiz ise size ondan erzak getirsin.”¹⁰⁵

4. Tezkiyenin olumsuz manada kula nisbet edilerek kulun kibirlenerek kendini övmesi, kendisini temize çıkarması: “أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْكُونَ أَنْفُسَهُمْ” Kendilerini temize çıkaranları görmedin mi?”¹⁰⁶

Görüldüğü üzere tezkiye kelimesi, yüce Allah’a (c.c.) ve Hz. Peygambere (s.a.s.) nisbet edildiği gibi kula da nisbet edilmiştir.

Nefsin tezkiyesi, tasavvuf ve İslam ahlakında önemli bir yere sahiptir. Bu temizlenme “Fiilî Tezkiye” ve “Kavlî Tezkiye” olmak üzere iki şekilde gerçekleşir:

¹⁰¹ Bakara, 2/151.

¹⁰² Tevbe, 9/103.

¹⁰³ Şems, 91/9.

¹⁰⁴ Bakara, 2/43.

¹⁰⁵ Kehf, 18/19.

¹⁰⁶ Nisa, 4/49.

Fiilî tezkiye: Nefsin bütün kemal sıfatlarıyla süslenip arınmasıdır. Bu, kişinin Allah'ın emirlerine uyması, yasaklarından kaçınması ve güzel ahlâkı benimsemesi ile olur. Fiilî tezkiyede kişi, nefsinin kibir, haset, öfke gibi olumsuz sıfatlardan arındırarak Allah'a yakınlaşmaya çalışır. *“Onu temizleyen, mutlaka kurtuluşa ermiştir.”*¹⁰⁷ âyet-i kerîmesi fiilî tezkiyeye bir örnektir. Fiilî tezkiye, sürekli bir çaba ve gayreti gerektirir. Kişi, nefsinin sürekli olarak terbiye eder ve olumsuz sıfatlardan arındırmaya çalışır. Fiilî tezkiyede samimiyyet ve tevekkül söz konusudur. Kişi, Allah'ın rızası için nefsinin temizlemeye çalışır ve gösterişten uzak durur. Allah'a tevekkül edip nefsinin temizlemede ancak O'ndan yardım diler. Zîra tezkiyenin gerçekleşmesi kulun isteği ve ancak Allah'ın (c.c.) dilemesiyle olur.¹⁰⁸ *“Ümmîlere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyacak, onları arındıracak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O'dur.”*¹⁰⁹ âyet-i kerîmesinden de anlaşılacağı üzere Yüce Allah (c.c.) insanoğlunu, şirkin zulmün haksızlığın girdaplarından kurtarıp onu arındırması için peygamber göndermiştir.

Kavlî Tezkiye: Kişinin gerçekte sahip olmadığı güzel sıfatları kendisine yakıştırması ve kendisiyle övünmesidir. Bu, kibir ve gururdan kaynaklanan bir durumdur. Kavlî tezkiyede kişi, Allah'ın rızasından ziyade, insanların beğenisini kazanmaya çalışır. *“...kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O, Allah'a karşı gelmekten sakınanları en iyi bilendir.”*¹¹⁰ âyet-i kerîmesi kavlî tezkiyeye örnektir. Kavlî tezkiyede gösteriş, riyâ ve kibir ön plandadır. Kişi, sahip olmadığı güzel sıfatları varmış gibi göstererek insanların ilgisini ve beğenisini çekmeye çalışır. Böylece Allah'ın rızası yerine, insanların beğenisini kazanmak için ibadet ve güzel âmeller işler. Kendini başkalarından üstün görerek övünür ve yaptıklarıyla gururlanır.¹¹¹

İbni't-Tilmisanî bu hususu şöyle ifade etmiştir:

Arınmasını istiyorsan bırak nefsini övmeyi.

¹⁰⁷ Şems, 91/9.

¹⁰⁸ Nisa, 4/49.

¹⁰⁹ Cum'a 62/2.

¹¹⁰ Necm, 53/32.

¹¹¹ Fîrûzâbâdî, *Beâ'iru Zevî't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, 3/133.

Onu övmekle göze al makamlardan düşmeyi.

Onu küçülttükçe görürsün yükselmeyi.

Aksini bırak, bak akıllıca olanı görmeyi.¹¹²

Kişinin Yüce Allah'ın belirlediği kurallara uymadığı halde kendini temize çıkarması, temiz göstermesi veya “*benim zaten kalbim temiz*” demesi Yüce Allah tarafından yerilmiştir.¹¹³

Tezkiye kelimesi bir fıkıh kavramı olarak da şahidin adâlet vasfını taşıyıp taşımadığının hâkim tarafından soruşturulmasını ifade eder.¹¹⁴ Konumuz ile alakalı yönü ise “*Tezkiye-tu en-nefs*” şeklindeki kullanımıdır ki o da nefsin kötü huylardan ve günahlardan arınmasıdır.¹¹⁵

Tezkiye, kalbin tezkiyesi, malın tezkiyesi ve nefsin tezkiyesi olmak üzere üç şekilde sınıflandırılmıştır.

Kalbin tezkiyesi: Kalbin tezkiyesi, en önemli tezkiye türü olarak kabul edilir. Kalp, Allah'ın nûrunun tecelli ettiği yer olarak görülür ve bu nûrun parlaması için kalbin dünyevî kirlerden ve günahlardan arındırılması gerekir. Bu arınma süreci, zikr, dua, tefekkür ve murâkabe gibi mânevî uygulamalar aracılığıyla gerçekleştirilir. Kalbin tezkiyesinin nihai amacı, Allah'a muhabbet ve ma'rifet makamına ulaşmaktır.

Malın tezkiyesi: Zekât ve sadaka gibi maddî varlıkların Allah'ın rızası için paylaşılması ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılması anlamına gelir. Bu sayede malın mânevî kirlerden arındırılması ve bereketlenmesi amaçlanır.

Nefsin tezkiyesi: Nefsin olumsuz arzularından ve egolarından kurtulması ve Allah'a teslim olması anlamına gelir. Bu süreçte nefsin kınaması, nefsi terbiye etme ve ahlakî ilkeler doğrultusunda yaşama gibi uygulamalar önemli rol oynar. Nefsin

¹¹² Zebidî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 1/91.

¹¹³ Necm, 53/32.

¹¹⁴ Tuncay Başoğlu, “Tezkiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/77.

¹¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 3/60.

tezkiyesinin nihai amacı, nefsin Allah'ın rızasına uygun bir şekilde hareket etmesi, nerede olursa olsun Allah'ın kendisiyle beraber olduğunu bilmesidir.¹¹⁶

Hulasa tezkiye, İslam dininin temel kavramlarından biri olup, kişinin mânevî arınması ve gelişmesi için önemli bir araçtır. Manevî değerleri hatırlatarak, kişiyi nefsanî arzuların esiri olmaktan korur. Tezkiye, ahlakî ve mânevî açıdan olgun bir insan olma yolunda da kişiye rehberlik eder. Ayrıca nefsi kötü eylem ve dürtülerden, haram ve günahlardan arındırıp, nefsin istikamet üzere olmasını sağlar. Sâlih âmellerle de onu ihsân derecesine ulaştırır.

1.3.3. Tasfiye (التصفية)

Tasfiye, sözlükte “bir şeyi arıtmak, saf, temiz ve duru hale getirmek” anlamına gelmektedir.¹¹⁷ “Kalbin tasfiyesi” şeklindeki kullanımda ise, “kalbin mâsivadan arındırılması” anlamına gelmektedir.¹¹⁸ Aynı kökten gelen ıstıfâ (seçmek, tercih etmek) kelimesi ise, “Allah, birbirinden gelme nesiller olarak Âdem’i, Nûh’u, İbrâhim ailesini ve İmrân ailesini seçip âlemlere (bütün yaratılmışlara) üstün kıldı. Allah hakkıyla işitmekte ve bilmektedir.”¹¹⁹ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi Allah’ın bazı kullarını ulvî görevler için seçmesi anlamında kullanılmıştır. Ayrıca bu kelime وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ “Hani melekler, Ey Meryem! Allah, seni seçti. Seni tertemiz yaptı ve seni dünya kadınlarına üstün kıldı.”¹²⁰ âyet-i kerîmesinde olduğu gibi “tathîr” (temizlemek) kelimesiyle birlikte kullanılarak “seçme ve arındırma” anlamında da kullanılmaktadır.

Tasavvuf eserlerinde daha çok, “Nefsin Tezkiyesi” ve “Kalbin Tasfiyesi” şeklindeki tamlama ile kullanılmaktadır. Ayrıca “Nezâfet” “Riyâzet” ve “Mücâhede” kavramları da bu minvalde kullanılmaktadır.

¹¹⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Rasûl*, thk.

Abdurrahmân Amîre (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.), 2/302.

¹¹⁷ İbn Manzûr, *Lisân'l-Arab*, 14/462.

¹¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, 1/170.

¹¹⁹ Âl-i İmrân, 3/33-34.

¹²⁰ Âl-i İmrân, 3/42.

İKİNCİ BÖLÜM

KALBİN HALLERİ VE KALBİ KATILAŞTIRAN ETKENLER

2..1. KALBİN HALLERİ

2.1.1. Sağlam Kalp (الْقَلْبُ السَّلِيم)

Kalb-i selîm olarak da ifade edilen sağlam kalp, Yüce Allah'ın (c.c.) yarattığı fitrat üzerine olup, O'na teslim olmuş îman nuru ile aydınlanmış,¹²¹ Allah'ı anmakla sükûnete ermiş,¹²² Allah'a yönelmiş,¹²³ Allah'ı sürekli anan ve Kur'an-ı Kerîm vesilesiyle huşû içerisinde olan kalptir.¹²⁴ Sağlam kalp, Allah'ın zikriyle yumuşayan,¹²⁵ Allah anıldığı zaman titreyen,¹²⁶ Rabbinden indirilmiş olanın hak olduğuna inanıp gerçek huzur ve itmi'nana ulaşmış olan kalptir.¹²⁷ Sağlam kalp, aynı zamanda şirkten, şüpheden ve nifaktan arınmış kalptir.¹²⁸ Bu kalp, Yüce Allah'ın (c.c.) *“İnsanların diriltileceği gün ve Allah'a temiz bir kalple gelenler dışında malın da çocukların da fayda vermeyeceği gün beni mahcup etme!”*¹²⁹ âyet-i kerîmesinde ifade buyurduğu üzere malın, mülkün ve evladın fayda vermeyeceği kıyâmet gününde ancak kalb-i selîm ile kendi huzuruna gelenlerin kurtuluşa ereceğini ifade buyurduğu kalptir. Maturîdî, bu âyette geçen kalb-i selîmi, şirkten, kötülüklerden ve günahlardan uzak, Rabbine karşı samimi olan ve içinde Allah'tan başka hiçbir şeyi barındırmayan kalp

¹²¹ Hucûrat, 9/7.

¹²² R'ad, 13/28.

¹²³ Kâf, 50/33.

¹²⁴ Hadid, 57/16.

¹²⁵ Zûmer, 39/73.

¹²⁶ Enfal, 8/2.

¹²⁷ Hac, 22/54.

¹²⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Nisâbûrî el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît* (b.y.: y.y., 1430), 17/75.

¹²⁹ Şu'arâ, 26/87-89.

olarak açıklamaktadır.¹³⁰ Ahmed Ferid, “*Tezkiye-tu-nüfûs*” isimli eserinde sağlam kalbi, Allah’ın emir ve yasaklarına aykırı olan her türlü arzudan ve her türlü şüpheden arınmış olarak O’ndan başkasına kulluk etmeyen, sevdiğinde, O’nun için seven, nefret ettiğinde O’nun için nefret eden, verdiğinde O’nun için veren, vermediğinde O’nun rızası için vermeyen kalp olarak ifade etmektedir.¹³¹ İbni Kesir’e (ö. 774/1373) göre sağlam kalp, şirk ve şüpheden arınmış, îman esaslarına samimiyetle inanmış, mânen sağlıklı olan kalptir.¹³² Şevkânî (ö. 1250/1834), sağlam kalbi sünnete gönülden bağlı olup bid’atlerden uzak duran, mal ve evlât sahibi olduğu için şıarmayan kalp olarak ifade etmektedir.¹³³ Râzî’ye göre sağlam kalp ile ilgili görüşlerin en doğrusu, “*Cehaletten ve kötü huylardan arınmış kalptir*” diye tanımlayan görüştür.¹³⁴

2.1.2. Hastalıklı Kalp (القلب المريض)

Hastalıklı kalp; şek, şüphe ve şehvet düşkünlüğü gibi illetlerle sağlamlığını yitirmiş kalptir. Kur’ân-ı Kerîmde “hasta kalp” (القلب المريض) ifadesi daha çok münâfıklar için kullanılmakla birlikte kalbinde şüphe bulunan müşrîkler için de kullanılmıştır.¹³⁵ Ayrıca iffet konusunda problemlili olan kalpler için de “*hasta kalp*” ifadesi kullanılmıştır.¹³⁶ Hasta kalp, ilmî veya âmelî melekelerinden biri veya her ikisi sapmış kalptir. İlmî açıdan; şüphe ve zan sebebiyle bilgileri eksik olan münafıkların hastalığıdır ki kalplerini iyiliğe yöneltmeyip, şüphe ve kargaşa içinde bırakır. Âmeli açıdan ise; kalbin günaha meyletmesi olan şehvet hastalığıdır ki, kalbin âmel gücünü bozar. Çünkü sağlam bir kalp, ancak iyiliği veya Allah’ın izin verdiği şeyleri arzulayıp ona meylederken hasta olan kalp günah işler ve ona teslim olmakta çabuk davranır. Kalbin hasta bir hal alma sebebi meydana geldiği anda hasta olur.¹³⁷ Hasta kalp

¹³⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtûrîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sunne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1426/2005), 8/66.

¹³¹ Ahmed Ferid, *Tezkiye-tu-nüfûs* (İskenderiye: Dar-ul Akide Lit-turas, 1413), 19.

¹³² İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1419, 6/149.

¹³³ Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr* (Dimaşk: y.y., 1414), 4/124.

¹³⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 24/517.

¹³⁵ Bakara, 2/10; Maide, 5/52; Hac, 22/52.

¹³⁶ Ahzâp, 33/60.

¹³⁷ Sa’dî, Abdurrahman İbn Nasır, *Taysir el-Latif el-Mannan* (Beyrut: Dar İbn Hazm, 2018), 1/323-324.

ölü kalp gibi olmayıp, içinde Allah sevgisi, îman, ihlas ve tevekkül gibi hasletler olsa da aynı zamanda şehvet ve arzulara düşkünlük, haset, kibir gibi helak edici hasletleri de içinde barındıran kalptir. Bu kalp bir o tarafa bir diğer tarafa uymaktadır.¹³⁸

2.1.3. Ölü Kalp (القلب الميت)

Allah’a îmandan ve onu birlemekten yoksun, kibrin ve küfrün çepeçevre kuşattığı kalptir. Küfür ve inkârda ısrar edip imân nuru ile aydınlanmamış kalp, ölü olarak nitelendirilmiştir. Ölü kalp, içinde hayat olmayıp Rabbini tanımayan, O’nun emrine göre, O’nun sevdiği ve razı olduğu şekilde ibadet etmeyen kalptir. Rabbinin azabı ve gazabı olsa bile, arzu ve istekleriyle kalır. Rabbinin razı olup olmamasına aldırmaz. Severse arzusuna göre sever. Nefret ederse arzusuna göre nefret eder. Verirse arzusuna göre verir. Esirgerse arzusuna göre esirger. Onun arzuları, kendisine Yüce Allah’ın (c.c.) hoşnutluğundan daha sevimlidir. Sadece dünyevî hedeflerine ulaşmayı düşünmeye dalmış, dünya sevgisiyle sarhoş olmuştur. Sanki uzak bir yerden Allah’a ve ahirete çağırır ama öğütlere uymayıp her azgın şeytana uyar. Tutkularının kendisini yalanlardan başka her şeye karşı kör ve sağır kestiği kalptir.¹³⁹

Kur’ân-ı Kerîm’de Yüce Allah (c.c.); “*Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç, karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu?*”¹⁴⁰ âyet-i kerîmesinde mü’minlerin îman etmelerinden önceki hallerini ölü diye nitelemiştir. Allah, ölü durumda olan kalbin küfür ve şirkten arınarak îman nuruyla yeniden hayata kavuşturduğunu ifade ederken, îman etmeyip hidâyete ermemiş olanları ise karanlıklar içersinde kalmakla tasvîr etmektedir. Böylece kalbî ve zihnî îman nuruyla aydınlananların yolu da aydınlık olur. Çünkü küfür ve şirk, insanın hakkı bâtıldan ayırarak kurtuluş yolunu bulmasına engel olur. İnkârda ısrar edip küfürde devam edenler de îman etmediği sürece karanlıklarda kalmaya mahkûm olacaktır. “*Şüphesiz*

¹³⁸ Ahmed Ferid, *Tezkiye-tu-nüfûs*, s. 20.

¹³⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân min Masâidi's-Şeytân*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Riyad: Mektebetu'l-Ma'ârif, ts.), 1/9.

¹⁴⁰ En'âm, 6/122.

sen ölümlere duyuramazsın. Arkalarına dönüp kaçarlarlarken sağırlara da çağrışı duyuramazsın”¹⁴¹ âyet-i kerîmesinde yine îman etmemişleri ölü olarak nitelendirip nebevî çağrışı kulaklarını tıkayıp cevap vermeyenleri de sağır olarak nitelendirmiştir. Taberî, bu âyet-i kerîmeyi “Ya Muhammed! Sen Allah’ın kabini mühürleyip öldürdüğü kişilere hakkı kavratamassın. Çünkü Allah onun kalbini, anlayamaması için mühürlemiştir.” şeklinde yorumlamaktadır.¹⁴²

2.1.4. Mühürlenmiş Kalp

İnkârları ve îman etmemeleri, ya da haddi aşmaları sebebiyle Allah (c.c.) tarafından mühürlenmiş olan kalptir. Artık ne îman onların kalbine girer ne de şirk (Allah’a ortak koşma) kalplerinden çıkar.¹⁴³ Kuşeyrî, “Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözleri üzerinde de bir perde vardır. Onlar için büyük bir azap vardır.”¹⁴⁴ âyet-i kerîmesinin tefsirinde bir şeyin üzerindeki mühür, içinde olmayanın oraya girmesini, içinde olanın da oradan çıkmasını engelleyeceğini ifade etmektedir. Aynı şekilde Yüce Allah’ın hükmü de inkârcıların kalbinde bulunan cehalet ve dalaletin, kalplerinden çıkmaması, basiret ve hidâyetten hiçbir şeyin girmemesi şeklinde olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁵

2.2. KALBİ KATILAŞTIRAN ETKENLER

2.2.1. Yüce Allah’ı Anmaktan ve Tefekkür Etmekten Geri Durmak

Yüce Allah (c.c.) insanoğlunu sağlam bir fitrat üzerine yaratmıştır. Ona hem dünya hem de ahiret mutluluğu yaşatmak için müjdeleyici ve uyarıcı olarak Peygamberler göndermiştir. Peygamberler vasıtasıyla da mesajını insanlara ulaştırmıştır. İnsanı birçok organla donatan Yüce Allah (c.c.), insanın görebilmesi için gözler, duyabilmesi için kulaklar, düşünüp tefekkür etmesi için de kendisine âkıl bahşetmiştir. Ayrıca ona iyi ile kötüyü ayırabilme yeteneği, irade, konuşma ve bilgi

¹⁴¹ Neml, 27/80.

¹⁴² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân An Te’vîli’Âyi’l-Kur’ân*, 19/495.

¹⁴³ Muhammed Mütevellî eş-Şa’râvî, *Tefsîrû’s-Şa’râvî* (Kâhire/Mısır: Ahbarû’l-Yevm, 2000), 10/6121.

¹⁴⁴ Bakara, 2/7.

¹⁴⁵ Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, ed. İbrâhîm el-Besyûnî (b.y.: el-Hey’etu’l-Mısriyyeti’l-Amme li’l-Kuttâb, 2000), 1/60.

elde etme yeteneklerini vermiştir. Peygamberinin kalbine (vahiy yoluyla) Kur'an'ı Kerîm'i indiren Yüce Allah, onu kendisine karşı gelmekten sakınanlara rehber kılmıştır.¹⁴⁶ Muhatap kitleyi de Kur'an-ı kerîm hakkında düşünmeye ve tefekkür etmeye davet ederek; *“Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?”*¹⁴⁷ şeklinde buyurmaktadır. Sabûnî, bu âyet-i kerimeyi şöyle yorumlamaktadır: Onlar; bırakın Kur'an üzerinde tefekkür etmeyi, kalpleri öylesine katılaşmış ki sanki sert demir kilitlerle kilitlenmiş, artık îman nurunun girmesine imkân kalmamıştır.¹⁴⁸

Yüce Allah'ı anmak, kitabını anlamak ve kâinatı okumak kalbin inkişafı için son derece önemlidir. Zîra îman nuru ile aydınlanan kalpler ancak Allah ile irtibatını muhafaza eder. Onlar, Allah'ı sürekli anıp böylelikle kalpleri huzur bulur.¹⁴⁹ *“Kim de beni anmaktan yüz çevirirse mutlaka sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz.”*¹⁵⁰ âyet-i kerîmesinde bahsi geçen sıkıntılı yaşamın kabir hayatında olduğu veya âhirette yaşanacak sıkıntılar olduğunu bildiren rivâyetlerle beraber dünya hayatındaki sıkıntılar anlamında olduğunu söyleyenler de vardır. Dünya hayatındaki sıkıntıdan maksat şudur: Allah'ın (c.c.) zikrinden (Kur'ân'dan) yüz çevirenler maddî olarak bolluk içinde olsalar bile, inançsızlığın, yanlış hedeflere yönelmenin, haram yollardan kazanmanın verdiği psikolojik baskı altında büyük bir darlık, sıkıntı ve huzursuzluk hissedeceklerdir. Onlar, Allah'ın rızasını kazanma mutluluğundan mahrum kalacaklardır.¹⁵¹ Dolayısıyla Allah'ı (c.c.) anmaktan, Kur'ân-ı Kerîm'i anlamaktan, Allah'ın en büyük âyetlerinden olan kâinatı okumaktan yoksun kalan kalp katılaşmaya mahkûm kalır.

2.2.2. Günahlarda Israr Etmek

Kalp, insan ruhunun merkezi ve mânevî duyguların kaynağıdır. Kalbin katılaşması bu duyguların mânevî olarak körelmesine yol açmaktadır. Yüce Allah

¹⁴⁶ Bakara, 2/2; Şu'arâ, 26/194.

¹⁴⁷ Muhammed, 47/24.

¹⁴⁸ Muhammed Ali Es-Sabunî, *Safvetü't Tefasir* (Kâhire: Dar-eSabunî, 1997), 3/197.

¹⁴⁹ R'ad, 13/28.

¹⁵⁰ Tâ-hâ, 20/124.

¹⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 16/195.

(c.c.) İsrâiloğullarını yanlış yollara sapmaktan kurtarmak için şâyet namazlarını kılar, zekâtlarını verir, peygamberlere îman eder, dinî ve ahlâkî davranışlar sergilerse onların günahlarını affedeceğini, kendilerini cennete koyacağını Hz. Mûsâ aracılığıyla onlara bildirmiş ve onlardan sağlam bir söz almıştı.¹⁵² Ancak İsrâiloğulları verdikleri sözü bozup günaha dalınca Allah onları lanetleyip kalplerini katılaştırdı. Böylelikle kelimelerin yerlerini değiştirdiler. Tevrat'ın da önemli bir kısmını unuttular.¹⁵³ Dolayısıyla Allah'a (c.c.) verdikleri söze sadık kalmamanın vebali sebebiyle kalpleri taştan bile daha sert bir hal almıştır.

Mutafîfîn sûresinde de Yüce Allah (c.c.) günahkârların âmelleri siccîn ismindeki deftere kaydedilmiş olduğunu bildirmektedir. Allah'ın âyetlerini “*eskilerin masalları*” olarak nitelendirerek haddi aşan günahkârların kıyâmet gününü inkâr etmeleri sebebiyle âkîbetlerinin çok kötü olacağına dikkat çekilmektedir. İşlemiş oldukları bu günahlar sebebiyle de kalplerinin pas tabakası kaplayıp karardığı ifade edilmektedir. “*Hayır! Gerçek şu ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır.*”¹⁵⁴ âyet-i kerîmesi, günahkârların kalplerinin katılaştığını ve kıyâmet gününü inkâr ettiklerini bildirmektedir. Bu durum, günahların insan ruhu üzerindeki olumsuz etkisini göstermektedir. Zîra günahlar, kalbi saran bir pas tabakası gibi işlev görerek kişiyi Allah'ın (c.c.) rahmetinden ve hidâyet-inden uzaklaştırmaya sebep olmaktadır. Peygamber Efedimiz (s.a.s.) şöyle buyuruyor: “*Bir kul günah işlediği zaman kalbinde siyah bir leke meydana gelir. Eğer o kul günahı terkedip bağışlanmayı dilerse, bu leke kaybolur. Şâyet tevbe etmez ve günah işlemeye devam ederse, o zaman bu siyah nokta büyüyerek onun bütün kalbini kaplar. İşte Allah Taâlâ'nın, “Doğrusu şudur ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır.”* (meâlindeki) âyetinde ifade ettiği karar ve pas tutma budur.”¹⁵⁵ Âyet-i kerîmede kalpleri kaplayan durumla ilgili olarak, kulun günah işlemesiyle birlikte kalbinde meydana gelecek siyah noktaların çoğalarak kalbi kaplayacağı bildirilmiştir. Kul, günah üstüne günah işlemeye devam eder ta ki kalbi

¹⁵² Maide, 5/12.

¹⁵³ Maide, 5/13.

¹⁵⁴ Mutaffîfîn, 83/14.

¹⁵⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Nîsâbü'rî el-Hâkim, *el-Mustedrek âle's-Sahihayn*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- İlmiyye, 1411/1990), 5/105/3950.

körelip işlevsiz hale gelir.¹⁵⁶ Allah'ın âyetlerini “*eskilerin masalları*” olarak nitelendirmeleri ve haddi aşip günahkâr olmaları sebebiyle kalpleri katılaştırmıştır. İbni Âşûr, Kur'an-ı Kerim ile “*esatir-ul evvelin*” arasında uçurumlar varken Allah'ın âyetlerine “*eskilerin masalları*” demeleri sebebiyle artık kalplerinin Kur'an'ı anlayamayacak derecede perdelendiğini ileri sürmektedir. Âyet-i kerîmedeki “*râne*” fiilinin sözlükte “*galip geldi, kuşattı, istilâ etti*” anlamlarına geldiğini ifade eden İbni Âşûr, bu âyette ise işlenen günahların, bir pas tabakası gibi kalbi kaplayıp kararttığını, böylece insanın düşünce ve duygularını olumsuz etkilediğini ve onun hakikatleri kavramasına engel olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷ Gazzâlî, insanın kalbini aynaya benzetiyor. Şöyle ki; kötülük ve günahlar, kalp aynası üzerine biriken karanlık bir duman gibidir. Duman aynayı durmadan kaplayıp kararttığı gibi, kişinin uyduğu şehvet ve işlediği günahlardan oluşan karanlıklar da kalp üzerinde birikerek onu paslandırır ve karartır. Aynanın yüzünde biriken pas zamanla kalbin içine de işleyip onu bozduğu gibi, kalbin üzerinde biriken pas da o kalbin tabiatı haline gelir ve kalbi çepeçevre kuşatır.”¹⁵⁸

Mâturîdî; “*Bir de şahitliği gizlemeyin. Kim şahitliği gizlerse, şüphesiz onun kalbi günahkârdır. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla bilendir.*”¹⁵⁹ âyet-i kerîmesinin tefsirinde günah her ne kadar diğer azalarla meydana geliyorsa da menşei ve çıkış yeri kalp olduğu için günahın kalbe isnat edildiğini ifade etmektedir.¹⁶⁰ Dolayısıyla kalbin sahibi, şahitliği gizlemekle Allah'a karşı günâh işlemiş olur. Zîra kendisi veya ailesinin aleyhine de olsa şahitliği gizlemek kimseye helal olmaz. Gizleyen ise büyük bir günah işlemiş olur.¹⁶¹ Cessâs “*Âhkamu'l-Kur'an*” isimli eserinde şahitliği gizlemek, bildiğini söylememenin vücudun hareketlerinden ziyade niyet ve kalple işlenen bir günah olduğunu ifade etmektedir. Akabinde niyetin merkezinin de kalp olduğu için

¹⁵⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, 24/287.

¹⁵⁷ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 30/199.

¹⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, 3/12.

¹⁵⁹ Bakara, 2/283.

¹⁶⁰ Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*, 2/288.

¹⁶¹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, 5/126.

şahitliği gizleyen için “kalbi günahkârdır” ifadesinin kullanıldığını belirtmektedir.¹⁶² Bundan olsa gerek ki Peygamber Efendimiz (s.a.s.) günahı, “kalbi tırmalayan ve insanların da muttali olmasından hoşlanmadığın şeydir.” şeklinde tanımlamıştır.¹⁶³

Said-i Nursî (1878-1960), günahlarda ısrar etmenin kalp üzerindeki etkisini şöyle açıklamaktadır: “Hazret-i Eyyûb aleyhisselamın yaraları, kısacık hayat-ı dünyevîyesini tehdit ediyordu. Bizim mânevî yaralarımız, pek uzun olan hayat-ı ebediyemizi tehdit ediyor. O münâcât-ı Eyyûbiyeye, o hazretten bin defa daha ziyade muhtacız.” “Bahusus, nasıl ki o hazretin yaralarından neş’et eden kurtlar kalb ve lisanına ilişmişler. Öyle de bizleri, günahlardan gelen yaralar ve yaralardan hâsıl olan vesveseler, şüpheler -neûzu billâh- mahall-i îman olan bâtın-ı kalbe ilişip îmanı zedeler ve îmanın tercümanı olan lisanın zevk-i ruhanîsine ilişip zikîrden nefretkârâne uzaklaştırarak susturuyorlar.” “Evet, günah kalbe işleyip, siyahlandıra siyahlandıra, tâ nur-u îmanı çıkarıncaya kadar katılaştırıyor. Herbir günah içinde küfre gidecek bir yol var. O günah, istiğfarla çabuk imha edilmese, kurt değil, belki küçük bir mânevî yılan olarak kalbi ısırtıyor.”¹⁶⁴ Dolayısıyla günahlarda ısrar etmek kalbi katılaştırır ve bu durum birçok olumsuz sonuca yol açar. Kalbin katılaşmasını önlemek için günahlardan uzak durmalı, tevbe ve istiğfar etmeli, Allah’ı zikretmeli ve salih âmeller işlenilmelidir.

2.2.3. Dünya Sevgisi ve Uzunca Emeller

İnsanoğlunun dünyadaki varoluşu, doğumuyla başlayıp ölümüyle sona eren bir süreçtir. Bu süreç, “dünya hayatı” olarak adlandırılır. Dünya hayatı geçici bir imtihan ve ahiret hayatına hazırlık dönemidir. İnsanın bu imtihandaki âmelleri, ebedi hayatı olan “ahiret hayatını” şekillendirecektir. Dünya hayatı geçici bir yararlanmadan ibaret iken, ahiret hayatı ebedi olarak kalınacak yerdir.¹⁶⁵ Ebedî olan ahiret hayatını kaybetme pahasına dünyaya aşırı bağlılık birçok âyet-i kerîmede yerilmiştir.¹⁶⁶ Dünya

¹⁶² Ebû Bekir Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Âhkâmu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1405), 2/274.

¹⁶³ Muslîm, “Birr”, 14.

¹⁶⁴ Bediüzzaman Said Nursî, *Lem’alar – Risale-i Nur Külliyatı* (İstanbul, 2007), 15.

¹⁶⁵ Mü’min, 40/39.

¹⁶⁶ Muhammed, 47/36; Hadîd, 57/20; Teğâbûn, 64/15; Ahkâf, 46/20; Rûm, 30/7; Kasas, 28/60.

hayatının geçici bir oyun ve eğlenceden ibaret olup asıl hayatın ahiret hayatı olduğuna vurgu yapan Yüce Rabbimiz,¹⁶⁷ Ahiret hayatında kurtuluşa ermemiz için de salih âmeller işlememizi emretmektedir.¹⁶⁸ Dünya sevgisi ve lüks bir hayat, insanın ibadet ve taâttan uzaklaşmasına neden olabilecek önemli bir engeldir. Kişi, sevdiği dünyasından bir şeyleri feda etmeyi zor bulabilir ve kalbini saran dünya sevgisi, keyif aldığı lüks yaşam tarzı ve dünya hayatına olan yoğun bağlılığı, ahiret hayatını unutmamasına ve tüm plan ve projelerini dünya eksenli yapmasına yol açar. Dünya sevgisi, insanoğlunun maddi varlıklara ve dünyevî zevklerine karşı duyduğu doğal bir eğilimdir. Ancak bu eğilimin aşırıya kaçması, dinî inanç ve bilinç üzerinde olumsuz etkilere yol açabilir.

Yüce Allah (c.c): *“İnananlarla alay ederek inkâra sapanlar dünya hayatının çekiciliğine kapıldılar. Ama Allah’tan korkanlar kıyamet gününde onlardan üstün olacaklardır. Allah dilediğine hesapsız rızık verir.”*¹⁶⁹ âyet-i kerîmesinde iki çeşit insandan bahsedilmektedir;

Birincisi, dünyanın geçiciliğini unutarak çekiciliğine kapılıp mevki makam şan şöhreti, malı mülkü ölçü alıp bu özelliklere sahip olmayan mü’minlerle alay eden inkârcılar.

İkincisi ise dünyevî birtakım özelliklere sahip olmayıp alaya maruz kalan, ancak herkesin gerçek değerinin meydana çıkacağı kıyamet gününde diğerlerinden daha üstün konumda olacak mü’minler. Zemahşerî der ki: Dünya sevgisi onlara o kadar sevimli gösterilmiş ki gözleri dünyadan başka hiçbir şeyi görmez. Dünyalık bir paya sahip olmayan İbni Mes’ud, Ammar, Suheyb gibi sahabeler (Radiyellahu anhüm) ile alay ederler. Çünkü onlara göre kişinin değeri malı ile orantılıdır.¹⁷⁰

Peygamber Efendimiz’in (s.a.s) *“Âdemoğlu ihtiyarladıkça onda iki şey gençleşir: Mala karşı hırs ve hayata karşı hırs.”*¹⁷¹ hadis-i, insan psikolojisinin

¹⁶⁷ Ankebût, 29/64.

¹⁶⁸ Ra’d, 13/29; Casiye, 45/15; Talak, 65/11.

¹⁶⁹ Bakara, 2/212.

¹⁷⁰ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf An Hakâ’iki Gavâmizi’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl fi vücûhi’t-te’vîl* (Beyrut: Daru’l-Kitâbi’l-Arabi, 1407), 1/225.

¹⁷¹ Muslîm, “Zekât”, 115.

yaşlanmayla birlikte nasıl değiştiğine dair önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Ayrıca yaşlanmanın benlik algısını ve ölüm bilincini değiştirerek mala ve hayata karşı artan bir hırsla yol açabileceğini ifade etmektedir.

“Birbirlerini yemek kabına çağıranlar gibi, çeşitli ümmetlerin sizin üzerinize (saldırmak, sizi yok etmek için) birbirlerini davet etmeleri yakındır. (Ashaptan biri Ey Allah’ın Rasulü) “O gün bizim sayımız az mı olacak?” diye sordu. Efendimiz (s.a.s.) “Bilakis, o gün (sayıca) çok olacaksınız. Fakat selin üzerindeki köpük ve çerçöp gibi olacaksınız. Allah, düşmanınızın kalbinden heybetinizi çıkarıp atacak ve kalbinize ‘vehn’ atacak” buyurdu. (Ashaptan biri) “Ey Allah’ın Rasulü ‘vehn’ nedir?” diye sordu. Efendimiz (s.a.s.) “dünya sevgisi ve ölüm korkusu” diye cevap verdi.”¹⁷² Bu Hadis-i şerifinde Peygamber Efendimizin (s.a.s.) ashâbını uyardığı dünya sevgisi, dinî inancın ve dinî bilincin insanın hayatından uzaklaştırılıp Yüce Allah’ı akıldan ve kalpten çıkarıp büsbütün dünyaya yönelme, ahireti ve ölümü unutup dünyaya bağlanma durumudur. Yüce Allah’a karşı olan görev ve sorumluluklarını unutup âhirete yönelik hiçbir hazırlık yapmamaktır. Gazzâlî, uzunca umut ve dileklerin iki sebebi olduğunu, biri cehalet, diğeri ise dünya sevgisi olduğunu vurgulamaktadır. Gazzâlî’ye göre kişi, dünya sevgisine kapıldığında artık dünya ile ilgili arzularını, zevklerini ve ilişkilerini terk etmesi onun kalbine ağır gelir ve kalbi, ölümü düşünmekten kaçınır. İnsanoğlu, boş ümitlere kapılarak her zaman kendi arzusuna uygun olanı ister. Onun arzusu ise dünyada kalmak olduğu için arzuları ve hayalleri bitmediği gibi kalbi de bu düşünceye aldanıp durur. Ölüm sonrası için bir hazırlık yapmaya yeltendiğinde meşguliyetinden dolayı sürekli erteler. Uzunca hayaller ve emeller kendisini dünyaya bağlar. Cehalet durumu ise ölümün kaçınılmaz bir gerçek olduğunu ve her an gelebileceğini kavramayı zorlaştırır. Cehalet içindeki kişi, ölümün sadece yaşlılara özgü bir olay olduğunu düşünerek gençliğine güvenebilir ve ölümün yakınlığını göz ardı eder. Oysa ölüm yaşa bakmaz. Yaşlı biri ölünceye kadar binlerce genç ve çocuk da ölümle karşılaşabilir.¹⁷³

¹⁷² Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sunenu Ebî Dâvûd*, thk. Şuâyib el-Arnâvût (b.y.: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2009), “Melâhîm”, 5.

¹⁷³ Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûmi’d-Dîn*, 4/456-457.

2.2.4. Kibir ve Haddi Aşmak

Kibir (kibr) sözlükte “büyüklük” anlamına gelip kişinin kendini üstün görmesi ve bu duyguyla başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunması anlamına gelmektedir. Kibrin zıddı tevâzûdur.¹⁷⁴ Yakın anlamli olan “Bağy” kelimesi ise; haddi aşmak, haktan ayrılmak, zulmetmek, Allah’a karşı gelmek, dinin çizdiği sınırları aşmak gibi anlamlara gelir.¹⁷⁵ Büyükleme ve haddi aşma mânasında kibrin ilk örneğini, Şeytanın Hz. Âdem’e (a.s.) secde etmeyişi olayında görmekteyiz. Yüce Allah (c.c.) Meleklerle, “Hz. Âdem’e secde edin” buyurduğunda, İblîs dışındakiler derhal secde ettiler. İblîs ise direndi ve kibirlendi.¹⁷⁶ Yüce Allah (c.c.) İblîse, Hz. Âdem’e neden secde etmediğini sorduğunda, İblîs, kibrin ilk örneğini sergileyerek: “Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın.”¹⁷⁷ diyerek yaratılış maddesinin daha üstün olduğunu ileri sürmüş, Hz. Âdem’e secde etmekten imtinâ etmiştir. Onun bu davranışı sebebiyle de ahirette hem kendisi hem kendisine uyanların çetin bir azaba düçar olacağı âyet-i kerîmelerde ifade edilmektedir.¹⁷⁸

Kibrin ve haddi aşmanın bir örneğini de Yüce Allah’ın kendisine verdiği servet sebebiyle büyüklük taslayan Karûn’da görmekteyiz. Kur’an’a göre Karûn, Hz. Mûsa’nın kavminden olup haddi aşmış ve azgınlık yapmıştır. Onun hazinelerinin sadece anahtarları, ancak güçlü bir topluluk tarafından taşınabilmiştir.¹⁷⁹ Malıyla varlığıyla haddi aşıp katılaştan Karûn, Rabbine ve kavmine karşı kibirlenmiş. Sonunda kendisi sarayıyla beraber yerin dibine batırılmış. Kendisini savunup kurtaracak güçte olmadığı gibi Allah’a karşı kendisine yardım edecek kimsesi de olmamıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Mustafa Çağrııcı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/561.

¹⁷⁵ Ali Şafak, “Bağy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/451.

¹⁷⁶ Bakara, 2/34.

¹⁷⁷ Sâd, 38/76.

¹⁷⁸ Sâd, 38/85.

¹⁷⁹ Kasas, 28/76.

¹⁸⁰ Kasas, 28/81.

Kibrin ve haddi aşmanın bir diğer örneği, Allah'ın (c.c.) kendisine servet ve iktidar verdiği Nemrut'ta görmekteyiz. Kibri öyle bir hal almış ki Rabbi hakkında Hz. İbrâhim ile tartışmaya girdiğinde Hz. İbrâhim: “*Benim Rabbim, diriltebilen ve öldürebilendir*” deyince “*Ben de diriltebilir ve öldürebilirim*” diyor. Hz. İbrâhim: “*Allah güneşi doğudan getiriyor, sen de onu batıdan getir, bakalım*” deyince inkârcı donakalıp söyleyecek söz bulamamıştır.¹⁸¹ Nemrut, kibrinin azgınlığı ve katılığıının sonucunda Rabb olduğu iddiasından vazgeçmeyince Yüce Allah (c.c.), ona ve kavmine sivrisinekler musallat etti. Sivrisinekler, onun etini yiyip kanını emdi. Nemrut'a da ayrı bir sivrisinek musallat olup burnundan girip beynine yerleşti. Nemrut, yıllarca sürdüğü kibri ve katılığı sonucunda küçük bir sivrisinek ile eziyet göre göre zillet içerisinde ölmüştür.¹⁸²

Kibrin ve haddi aşmanın bir diğer örneği de zulüm ve azgınlıkta sınır tanımayıp kavmine seslenerek: “*Mısır'ın mülkü ve memleketimden akan şu nehirler benim değil mi?*” diye soran Firavundur.¹⁸³ Yüce Allah zulüm ve isyanda zirve yapan Firavunu arındırmak ve hidâyete davet etmek için Hz. Mûsa'yı göndermiştir. “*Firavun'a git! O hakikaten azdı. Ona de ki: “Arınmayı ve seni rabbinin yoluna iletmemi ister misin? Böylece O'na saygılı davranırsın.”*”¹⁸⁴ buyurarak onu hidâyete ve arınmaya davet durumunda yumuşak davranmasını emretmiştir. Ancak Firavun bütün mucizelere rağmen Allah'ın Peygamberini yalanlayıp isyana devam etmiştir. Kibir ve zulümde sınır tanımayan Firavun “*Ben sizin en yüce rabbinizim.*”¹⁸⁵ diyebilecek kadar azgınlamıştır. Sonunda Yüce Allah kendisini hem dünya hem de ahiret azabıyla cezalandırdı.¹⁸⁶

Yüce Allah (c.c.) İsrailoğullarının kibirlerinden dolayı kendilerine gönderilen peygamberlerin bir kısmını yalanlayıp bir kısmını da öldürerek “*Kalplerimiz*

¹⁸¹ Bakara, 2/258.

¹⁸² Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 4/572.

¹⁸³ Zuhrûf, 43/51.

¹⁸⁴ Nâzi'ât, 79/17-18.

¹⁸⁵ Nâzi'ât, 79/24.

¹⁸⁶ Nâzi'ât, 79/ 15-25.

*perdelidir!”*¹⁸⁷ dediklerini hatırlatmaktadır. İbnî Aşûr der ki: Kibirlenmeleri sonucunda üç şey meydana gelmiştir: yalanlama, öldürme ve kalplerinin Peygamberin söylediklerine kapalı olduğunu ile sürmeleri. Oysa kalplerinin dâveti icabet etmesine herhangi bir engel yoktu. Kibirlenmeleri ve küfürde ısrar etmeleri sebebiyle de Allah, kendilerini lanetlemiştir.¹⁸⁸

Kibrin ve haddi aşmanın bir diğer örneği de Mekkelî Müşriklerdir. Yüce Allah (c.c.), sapkınlık içerisindeki ümmî bir topluma kitabı ve hikmeti öğretmek, onları arındırmak için kendilerinden bir Peygamber göndermiştir.¹⁸⁹ Ancak müşrikler îman edip arınmak yerine kibir ve inatlarına kapılarak; “*Bu Kur’an, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya! dediler.*”¹⁹⁰ Fahrettin Razî şöyle der: Müşriklerin inkâr sebeplerinden bir tanesi de bu zavallılar, kendilerince Peygamberlik konumu çok şerefli bir konum olduğunu ancak şeref sahibi birilerine verilmesi gerektiğini düşünmeleridir. Ancak onlar, şeref ve değer ölçüsünün soy, sop, mal, mülk ve dünyevî konum olduğunu zannettikleri için risâlet görevinin Hz. Muhammed (s.a.s.) yerine Mekke veya Tâif şehirlerinde zengin ve îtibarlı birine verilmesi gerektiğini söylüyorlardı. Yüce Allah da bu iddialarını çürüterek, kendilerine imtihan gereği verilmiş mal, mülk ve konumda kendilerinin bir dahlinin olmadığı gibi dinî konum ve peygamberlik konusunda da mudahalelerinin söz konusu olamayacağını ifade buyurmaktadır. Ayrıca kendilerini zengin ve makâm sahibi kılmasının onlara peygamberliğin verilmesini gerektirmediğini ifade etmektedir.¹⁹¹ Kibir ve inatları sebebiyle Hz. Peygamberin peygamberliğini hazmedemeyen müşrikler, “*O zikîr (Kur’an) içimizden ona mı indirildi?*”¹⁹² diyerek kıskançlıklarını dışa vurmuşlardır. Nitekim Zemahşerî, bu âyeti açıklarken, müşriklerin bunca îtibar sahibi önder kişiler içerisinde birini değil de özellikle Hz. Muhammed’in peygamberlikle

¹⁸⁷ Bakara, 2/87-88.

¹⁸⁸ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve ’t-tenvîr*, 1/599.

¹⁸⁹ Cum’a, 62/2.

¹⁹⁰ Zuhrûf, 43/31.

¹⁹¹ Râzî, *Mefâtihu ’l-Ğayb*, 27/630.

¹⁹² Sad, 38/8.

onurlandırılmasını ve özellikle ona kitap indirilmesini kendi gururlarına yediremeyip gönüllerindeki hasetlerini dışa vurduklarını ifade etmiştir.¹⁹³

Mekkeli müşrikler, kendilerini diğerlerinden üstün görerek kibirli bir tutum takınıyorlardı. Zenginlik ve soyluluk gibi dünyevî değerlere önem veriyor, yoksul ve kimsesizleri aşağılıyorlardı. Hz. Peygambere'e ilk îman edenlerin bu statüden olmalarını kabullenemiyor, onları Hz. Peygamber'in etrafından uzaklaştırmak için baskı yapıyorlardı. Oysa Yüce Allah (c.c.): *"Rablerinin rızâsını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma! Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur, senin hesabından da onlara sorumluluk yoktur ki onları yanından uzaklaştırıp da zalimlerden olasın."*¹⁹⁴ buyurmaktadır. Fahreddin Razî der ki: Abdullah b. Mes'ud'un rivâyet ettiğine göre, Kureyşin ileri gelenleri Hz. Peygamberin yanından geçerken yanında Suheyb, Habbab, Bilal ve Ammar gibi yoksul ve kimsesiz sahâbîler vardı. Dediler ki: *"Ey Muhammed, sen kavmine karşı bunları mı tercih etmişsin? Biz bunlarla birlikte aynı ortamda kalamayız. Sen bunları yanından kovarsan sana uyabiliriz."* Peygamber: *"Ben Onları kovamam"* dedi. O zaman en azından biz geldiğimizde onlar olmasın, biz gidince tekrar onlarla birlikte olursun dediler. Peygamber belki îman ederler ümidiyle bu tekliflerine sıcak baktı. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nazîl olmuştur.¹⁹⁵

Mekkeli müşriklerin çoğu zengin ve güçlü kişilerden oluşuyordu. Fakir ve kimsesizlerin İslamiyeti seçmelerini kıskanıyorlardı. Bu kıskançlığın temelinde, İslamiyetin sınıf ayrımını ortadan kaldırma ve sosyal eşitlik getirmesi vardı. Zenginler, İslamiyeti kabul etmeleri halinde fakirlere tâbi olmak zorunda kalacaklarını ve ayrıcalıklarını kaybedeceklerini düşünüyorlardı. Mekkeli müşriklerin bu kibir ve gururları îman etmelerine engel olmuştur. *"Aramızda Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu kimseler de bunlar mı?" demeleri için onların bir kısmını diğerleriyle işte böyle imtihan ettik. Allah şükredenleri bilmez mi?"*¹⁹⁶ âyet-i kerîmesi bu durumun bir sinama süreci olduğunu ifade etmektedir. Fahreddin Razîye göre, inananlar ve

¹⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/74.

¹⁹⁴ En'âm, 6/52.

¹⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 12/540.

¹⁹⁶ En'âm, 6/53.

inanmayanlar birbiriyle sınanmaktadır. Müşriklerin zengin ileri gelenleri, fakir ve kimsesizleri, kendilerinden önce islamiyeti seçtikleri için kıskanıyorlar. İslamiyeti kabul etmeleri durumunda bunlara tabi olmak zorunda kalacaklarını, onlara itaat etmek zorunda olacaklarını, bu durumun da kendilerine çok ağır geleceğini düşünerek sınanırlar. Fakir kimsesiz sahabeler de müşrikleri bolluk ve refah içinde görünce biz bu darlık ve zorluk içinde iken nasıl olur da müşrikler bu durumda olurlar şeklinde düşünmemeleri gerektiği konusunda sınanırlar. İşte bunun için Allah (c.c.) “*Böylece insanların bazısını bazısı ile imtihan ettik.*” buyurmaktadır.¹⁹⁷

Mekkeli müşriklerin ebedî hayatlarının kararmasına sebep olan bu tutumlarına karşılık Hz. Peygamber (s.a.s.), büyük tevâzû örneğini sergilemiştir. Nitekim huzuruna gelen ve kendisiyle konuşurken heyecanlanıp titreyen bir şahsa, “*Korkma! Ben bir kral değilim. Ben de kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum.*”¹⁹⁸ deyip kendisini teskîn etmiştir.

Yüce Allah (c.c.) merhametin ve şefkatin göstergesi olan bazı hususları emrederken bu hususlara engel olabilecek kibirli davranışı yermektedir. *Allah’a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaş, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz Allah, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez.*”¹⁹⁹ buyurarak kibirli insanların kendi sevgisinden mahrum kalacağını ifade buyurmaktadır. İbn Âşûr’a göre: Kibirlenme ve övünme sertlik ve katı olmanın göstergesidir ki ikisi de âyet-i kerîmede emrolunan iyilikleri yapmaya engel olur.²⁰⁰ Kibir insanı yüceltmez tam aksine alçaltır. Kibrin zıddı olan tevâzû ise insanı yüceltir. Hz. Peygamber (s.a.s.) “*...Allah için tevazu gösteren kişiyi, Allah ancak yüceltir.*”²⁰¹ buyurmaktadır. Kibir kişiyi kendini beğenmeye sevk eder. Kibirli kişi, sahip olduğu özellikler başkalarında olmayınca da kendisinin üstün olduğunu düşünüp başkalarını küçümseyip hakîr görür.

¹⁹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 12/543.

¹⁹⁸ Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (b.y.: Dâru İhyâ’i'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.), “Et’îme”, 30.

¹⁹⁹ Nisa, 4/36.

²⁰⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 5/51.

²⁰¹ Muslîm, “Birr”, 69.

Bu da “Müslüman kardeşini küçük görmesi, kişiye kötülük olarak yeter.”²⁰² hadis-i şerifinde ifade edilidiği gibi kötülük olarak kişinin hanesine yazılmaktadır.

Kibir, kıskançlık ve bencillik gibi duygular, Allah’a isyanı beraberinde getirir. Bu kötü duygular, kalpte îmanın alâmeti olan sevgi, şefkat, merhamet ve güven gibi îmanla bağlantılı duyguların gelişmesini engellediği gibi kalbin arınmasını da engellemektedir. Zîra kibir, kıskançlık ve bencilliğin kuşattığı bir kalpte bu duyguların gelişmesi mümkün değildir. Böylesi bir kalbin arınması da söz konusu olmaz. Hz. Peygamber (s.a.s.) “Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse cennete giremez.” buyurdu. Bunu duyan bir adam, “Ama insan elbisesinin ve ayakkabısının güzel olmasından hoşlanır!” deyince, Allah Resûlü, “Allah güzeldir, güzelliği sever. Kibir ise hakikati inkâr etmek ve insanları küçük görmektir.”²⁰³ buyurarak kibrin, kişinin kendini olduğundan üstün görme ve başkalarını aşağılama duygusu olduğunu ifade etmiştir.

Dolayısıyla kibir, kalbin arınmasına engel olan ve Allah’tan uzaklaştıran bir duygudur. Kalbi arındırmak ve Allah’a yakınlaşmak için öncelikle kibirten arınmak ve sevgi, şefkat, merhamet ve tevazu gibi erdemleri geliştirmek büyük önem arz etmektedir.

2.2.5. Helallerde Aşırılık

Yüce Allah (c.c.) müslümanları her türlü eğrilikten ve aşırılıktan uzak, dosdoğru, adaletli, ölçülü ve dengeli olmak üzere “vasat ümmet” kılmıştır.²⁰⁴ Âyet-i kerîmedeki “vasat ümmet” ifadesi, âdil, dinde ifrat ve tefritten uzak dengeli ve her yönüyle haktan ayrılmayan anlamındadır.²⁰⁵ Her konuda bizlere orta yollu olmayı tavsiye eden dinimiz madde ile mana, beden ile ruh, dünya ile ahiret arasında da dengeli davranmamızı tavsiye etmektedir.²⁰⁶ Alışverişte, eğlencede, yeme-içmede, giyim-kuşamda, konuşmada ve yazmada, hatta dinî konularda bile aşırıya kaçmak

²⁰² Muslîm, “Birr”, 32.

²⁰³ Muslîm, “îman”, 147.

²⁰⁴ Bakara, 2/143.

²⁰⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 4/85.

²⁰⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 28.

zararlı olabilmektedir. Yüce Allah (c.c.): Rahmanın halîs kullarını vasfederken *“Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.”*²⁰⁷ buyurarak Allah’ın rızâsına uygun olmayan, aşırı harcama olan israftan ve imkânlar elverdiği halde Allah yolunda harcamaktan geri durmak olan cimrilikten uzak durup, ikisi arası dengeli bir yol takip etmeyi övmektedir. Efendimiz (s.a.s.) *“Aşırıya kaçmayın, dosdoğru yolu tutun ve böyle davrandığınız için alacağınız mükâfattan dolayı sevinin.”*²⁰⁸ buyurmaktadır.

Aşırılığın farklı boyutları vardır. Bunları maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

a) Aşırı Yemek

İnsanoğlun mânevî hayatının huzurlu olabilmesi için nasıl ki ibadete zikîr ve duaya ihtiyacı varsa maddî anlamda da beslenmeye ihtiyacı vardır. Ancak beslenme hususunda Yüce Allah (c.c.) helalinden ve temiz olanından yememizi emir buyurmaktadır.²⁰⁹ Yiyip içerken de nimete karşı nakörlük olan israftan da kaçınmamızı emretmektedir.²¹⁰ Gazzâlî’ye göre, aşırı yemenin altı kötü sonucu vardır;

1. Kalplerdeki Allah korkusunu götürür.
2. Herkesi kendisi gibi tok sandığı için, İnsanlara karşı gönlündeki merhameti götürür.
3. Aşırı yemekten kaynaklı olarak meydana gelen yorgunluk kişiyi taâttan uzaklaştırır.
4. Hikmetli sözler karşısında, kalbinde yumuşaklık hissetmez.
5. Vaaz ve nasihatlerde sözü insanların kalbine te’sir etmez.
6. Aşırı yemekten kaynaklı farklı hastalıklara maruz kalır.²¹¹

Aşırı yemekten kaçınmanın insan sağlığı üzerinde olumlu birçok etkisi vardır. Dinimizin temel esaslarından olan hem bedenimiz hem de ruhumuz için birçok

²⁰⁷ Furkân, 25/67.

²⁰⁸ Buhârî, “İmân”, 29.

²⁰⁹ Bakara, 2/168.

²¹⁰ A’râf, 7/31.

²¹¹ Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûmi’d-Dîn*, 3/33.

faydaya sahip olan orucun hikmetlerinden bir tanesi de orucun insan sağlığı üzerindeki olumlu etkisidir. Zîra yıl boyunca yorulmuş olan midenin bir süre dinlenmesi ve kendini yenilemesi sağlık açısından büyük önem arz etmektedir. Efendimiz (s.a.s.) “Âdemoğlu, karnından daha şerli bir kap doldurmamıştır. İnsana, yaşaması için birkaç lokma yeter. (Güçlenip daha çok çalışmak için) çok yemek isteyen, midesinin üçte birini yemeğe, üçte birini suya ayırsın, üçte birini de rahat nefes alması için boş bıraksın.”²¹² buyurmaktadır.

Gazzâlî “İhya-i Ulûmid-Dîn” adlı eserinde açlığın on faydasından bahseder.

1. Kalbin arınmasını, dikkat kontrolünü ve öngörünün keskinleşmesini sağlar. Çünkü tokluk donukluğa sebebiyet verir ve kalbi köreltir. Beyni bir buhar gibi sarıp sarhoş edercesine kuşatıp, algılama hızı ve pratik düşünme konusunda kalbin ağırlaşmasına neden olur. Bir çocuk bile çok yediğinde hafızasında sorun olur zihni bozulur, anlama ve kavramasında da yavaşlama olur.

2. Zikîrden tat alıp etkilenmenin ön hazırlığı olarak kalbi yumuşatıp arındırır. Kalp sükûneti olduğu halde dilde dolaşan nice zikîrler var ki kalp bundan zevk almayıp, aralarında perde varmış gibi etkilenmez. Ancak bazı durumlarda münacattan tat alıp zikîrden etkilenebiliyor ki bunun en büyük sebebi o anda mîdenin boş olmasıdır.

3. Allah’a karşı azgınlık ve gafletin başlangıcı olan kibri ve büyüklük taslamayı kırar. Zîra nefis açlıktan dolayı alçaldığı kadar hiçbir şeyden o kadar kırılmaz, aşağılanmaz. Çünkü ancak açlıkla Rabbinin huzurunda huzur bulup huş’u içerisinde olur. Açlık ile zilletinin farkında olur ki bir lokma ekmek almadığında bünyesinin zayıfladığını ve bir yudum su gecikti diye dünyasının nasıl karadığını görür. Kişi kendi zillet ve acziyetini görmeden Yüce Allah’ın kuvvet ve kudretinin farkına varmaz. Öyleyse nefesine sürekli zillet ve acziyet gözüyle bakıp, Rabbine de azamet ve kudret gözüyle baktığında, açlığını ancak Allah’ın gidereceğinin farkında olduğunda asıl mutluluğu yakalar.

4. Allah’ın sınamasını ve azabını, musibete uğramış insanları unutmamasına vesile olur. Çünkü tok olanlar, açları ve açlığı unutabiliyor. Hâlbuki

²¹² İbn Mâce, “Et’ime”, 50.

akıllı kimse başaksının müsibetini gördüğünde ahiret müsibetlerini hatırlayıp onda kendisine bir pay çıkarır. Susuzluğuyla kıyamet günü arasat meydanındaki susuzluğu hatırlar. Açlığıyla cehennem ehlinin açlığını hatırlar. Zîra zillet, zorluk, darlık ve azlık içinde olmayanlar ahiret azabını unuturlar. Sürekli açlığı ve aç olanları anmak bela ve müsibetler konusunda mukayeseler yapmak gerekir. Hani Hz. Yusuf'a sormuşlar; *“Yeryüzünün hazineleri elinde olmasına rağmen neden aç geziyorsun? O da demiş ki: Tok olup aç olanları unutmayayım diye”* demiş. Aç olanları ve muhtaçları anmak aç kalmanın bir diğer faydasıdır. Bu da infaka, rahmet ve şefkate vesile olmaktadır. Çünkü tok olan acın acısından gafildir.

5. Mideyi aç bırakmanın faydalarının en büyüğü, nefsanî istek ve arzuları kırması, nefs-i emâreyi kontrol altına almasıdır. Zîra tokluk şehvî arzuların kaynağı, şehvî arzular da günahların kaynağıdır. Mutluluk nefsi kontrol altına almadadır. Ancak nefis insanı kontrolüne alırsa sefalet olur. Serkeş bir binek ancak aç bırakılarak kontrol altına alınabileceği gibi, nefis de ancak açlıkla terbiye edilebilir.

6. Mideyi aç bırakmak çok geç saatlere kadar dinç olmayı sağlayıp çok uyumayı önler. Çünkü tok olan çok su içer, çok su içen de çok uyur ve çok da zarar eder. Uyku kişinin sermayesi olan ömrünün zay olmasına, hayati derecede önemli olan teheccüdün kaçırılmasına, tabiatın donuk olmasına, kalbin katılaşmasına sebep olur.

7. Mideyi aç bırakmak ibadette devamı sağlar. Zîra çok yemek çok meşgalet gerektirir. Yemek malzemelerinin satın alınmasından hazırlamasına kadar, pişirilmesinden tüketilmesine ve sonrasına kadar zamana ihtiyacı var. Bunlara ayrılan zaman ibadet ve taâta ayrılırsa daha kazançlı çıkılır.

8. Mideyi aç bırakmak bedenın sağlığına fayda sağlayıp hastalıklardan korur. Zîra çok yemek birçok hastalığa neden olur. Hastalık da ibâdete engel olur, kalbi karmaşık yapar, zikri ve tefekkür etmeyi engeller, hayatı zorlaştırır.

9. Mideyi aç bırakmak masrafın az olmasına vesile olur. Az bir harçlık kendisine kifâyet eder. Zîra çok tüketim çok harcamaya çok harcama da bazen harama buşmaya ve günaga girmeye sebebiyet verebilir. Bazı hikmet ehli zatların dediği gibi: İhtiyacım olmayan bir şeyi almak veya bir isteğimi yerine getirmek için birinden borç alacak olursam nefsimden borç alır arzumu terkederim. Borçlu kalacaksam nefsimde borçlu olayım.

10. Mideyi aç bırakmakla ihtiyaç fazlasını ihtiyaç sahipleriyle, yetimlerle paylaşarak kıyamet günü sadakasının gölgesinde olur. Çünkü kişi malını ya yiyerek tüketir ya giyerek eskitir ya da sadaka vererek kalıcılaştırır. Malı kalıcılaştırmak midmeyi doldurmaktan daha daha evladır.

Açlığın bu on faydasından başka sayısız diğer faydalar da elde edilebilir. Açlık ahirete fayda sağlayan hazinelerin en büyüğüdür. Tokluk dünyanın anahtarı ise, açlık da ahiretin anahtarıdır.²¹³

Dolayısıyla aşırı yemek kalpteki sevgi, şefkat, merhamet ve zikîr gibi duyguları zayıflattığı gibi, kişinin ruhsal, mânevî durumunu olumsuz etkileyen ve kalbin katılaşmasına neden olan bir davranıştır. Kalbin yumuşaması ve Allah'a yakınlaşması için aşırı yemeden kaçınmak ve nefsi kontrol altında tutmak büyük önem arz etmektedir.

b) Aşırı Uyku

Gazzâlî, “*İhyâ’u Ulumiddin*” adlı eserinde aşırı uykunun olumsuz etkilerini ve tasavvufî açıdan kalbe olan zararlarını incelemektedir. Bu incelemede aşırı uykunun aşırı yeme-içmeden kaynaklandığını ve kalbi köreltip katılaştırdığını ileri sürmektedir. Gazzâlî’ye göre geç saatlere kadar uyumayıp ibadet ve tâatte bulunmak ise, kalbi arındırıp aydınlatmaktadır. Bu arınmaya, açlıktan kaynaklanan temizlik de eklendiğinde kalp artık parlayan bir yıldız ve ışıldayan bir ayna gibi olur. Onda Hakk’ın güzelliği ortaya çıkar. Ahiretteki yüksek dereceler, bu dünyanın da alçaklığı ve kötülükleri kendisine görünür olur. Böylece dünya hayatından el çekip ahirete yönelmiş olur.²¹⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî’ye göre, Yüce Allah’ın sevdiği üç haslet ve nefret ettiği üç haslet vardır: Sevdiği hasletlerin; az yemek, az uyumak ve az konuşmak olduğunu, nefret ettiği hasletlerin ise; aşırı yemek, aşırı uyumak ve aşırı konuşmak olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca sürekli uyku; dikkatsizliğe, aklî muhakeme

²¹³ Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûmi’d-Dîn*, 3/84-88.

²¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûmi’d-Dîn*, 3/76.

eksikliğine ve kalbin gafletine sebep olmaktadır. Bunun da birçok şeyi kaçırmaya ve ölüm sonrası pişmanlığa sebep olduğunu beyân etmektedir.²¹⁵

Dolayısıyla aşırı uyku, kişinin ruhsal ve mânevî durumunu olumsuz etkileyen ve kalbin katılaşmasına neden olan bir davranıştır. Kalbin yumuşaması ve Allah’a yaklaşması için aşırı uykudan kaçınmak ve nefsi kontrol altında almak büyük önem arz etmektedir.

c) Aşırı Konuşmak

Aşırı konuşmak, kişinin ihtiyacından fazla ve lüzumsuz konuşması anlamına gelmektedir. Aşırı konuşan kişi, genellikle lafı ağzında tutmakta zorlanır ve sürekli konuşma ihtiyacı hisseder. Aşırı konuşmak, kişinin tefekkür ve zikr gibi mânevî faaliyetlere odaklanmasını zorlaştırabilir. Ayrıca, aşırı konuşmak kişinin gıybet, dedikodu ve yalan gibi günahlara girmesine yol açabilmektedir. Aşırı konuşmak, aynı zamanda zaman israfı ve Allah’ın nimetlerine karşı nankörlük olarak değerlendirilip kişinin ahiret hayatını düşünmesini ve Allah’a karşı sorumluluklarını yerine getirmesini engelleyebilmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.s.): “Allah’ı anmaksızın çok konuşmayın. Allah’ın zikri dışında çok söz söylemek kalbi katılaştırır. Katı kalpli olanların ise, Allah’tan en uzak kimseler olduğu kesindir.”²¹⁶ buyurarak aşırı konuşmanın kalbin katılaşmasına sebebiyet vereceğini vurgulamıştır.

Gazzâlî’ye göre, çok konuşmak zihni ve kalbi meşgul eder. Kalp, söze olan arzusu nedeniyle konuşmaktan lezzet alır, artık inzivaya çekilip zikr yapmak kendisine ağır gelir. Susmak ise inziva ile kolaylaşır. Fakat inzivaya çekilen dahi, kendisine yiyecek içecek sağlayan veya hizmetini yapanlarla da olsa sadece gerektiği kadar konuşmalıdır. Zîra sükût beraberinde takvayı getirir.²¹⁷ Susmak selamettir. Duruma ve gerekliliğe göre konuşmak veya susmak önem arz etmektedir. Yeri geldiğinde susmak insanî bir sıfattır. Yeri geldiğinde de konuşmak en güzel

²¹⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb fî mu’âmeleti’l-mahbûb ve vasfî tarîki’l-mürîd ilâ makâmî’t-tevhîd* (Beyrut/Lübnan: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2022), 1/175.

²¹⁶ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *es-Sunen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998), “Zühed”, 62.

²¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ’u Ulûmi’d-Dîn*, 3/76.

haslettir.²¹⁸ Peygamber Efendimiz (s.a.s.): “Allah’a ve âhiret gününe iman eden ya hayır söylesin ya da sussun!”²¹⁹ buyurarak yeri geldiğinde hayrı ve hakkı söylemek, yeri geldiğinde de susmak gerektiğini ifade buyurmaktadır.

Dolayısıyla aşırı ve gereksiz konuşma, kişinin ruhsal ve mânevî durumunu olumsuz etkileyip, dil ile meydana gelecek günahlara daha fazla bulaşılmasına ve kalbin katılaşmasına neden olan bir davranıştır. Kalbimizi yumuşatmak ve Allah’a yaklaşmak için aşırı ve gereksiz konuşmadan kaçınmak ve nefsimizi kontrol altında tutmak önem arz etmektedir.

2.2.6. İnsanlara ve Diğer Canlılara Merhametten Geri Durmak

Merhamet, başkalarının acısını ve ıstırabını hissedebilme ve onlara yardım etme duygusu olarak tanımlanır.²²⁰ Doğuştan itibaren her canlıda var olan merhamet duygusu, canlıların kendi yavrusunu sahiplenmesinde ve beslenmesinde kendisini göstermektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.s.): “Allah rahmeti yüz parçaya ayırdı, doksan dokuz parçasını yanında tuttu, bir parçasını ise yeryüzüne indirdi. İşte bu bir parça (rahmet) sayesinde bütün mahlûklar birbirine merhametli davranırlar. Hatta kısarak (yavrusunu emzirirken) basıp da ona zarar verme korkusuyla ayağını (bu rahmetin eseriyle) kaldırır.”²²¹ buyurarak merhametin asıl kaynağının Rahmân ve Rahîm gibi sıfatlara sahip olan Yüce Allah olduğuna vurgu yapmaktadır. Zîra Yüce Allah kendi merhametinin her şeyi kapsadığını ifade buyurmaktadır.²²² İnsanları karınlıktan aydınlığa çıkarması için de insanlara rahmetinin eseri olarak peygamberler -en son da âlemlere rahmet olarak Efendimiz Hz. Muhammed’i (s.a.s.)- göndermiştir. Merhamet, gönüllere giden yolların anahtarı olmalı ki Peygamber Efendimiz (s.a.s.) tebliğ görevini yaparken son derece merhametli ve şefkatli davranmıştır. “Allah’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli

²¹⁸ Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalîm Mahmûd - Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Daru'l-Me‘ârif, ts.), 1/245.

²¹⁹ Buhârî, “Rikâk”, 23.

²²⁰ Mustafa Çağrı, “Merhamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/184.

²²¹ Buhârî, “Edeb”, 19.

²²² A'râf, 7/156.

*olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi.*²²³” âyet-i kerîmesinden de anlaşıldığı üzere kalbin katı olması, yumuşak yüreklilik ve merhametin zıddı olarak ifade edilmiştir. Yüce Allah (c.c.), kendisine bahşettiği güzel ahlâk sayesinde Hz. Peygamber’e (s.a.s), insanlara yumuşak davranmasını, mü’minlere karşı kol kanat germesini emretmiştir. ²²⁴ Diğer taraftan Yüce Allah’ın (c.c.) insanın kalbine yerleştirdiği merhamet duygusu yerli yerinde kullanılmazsa kalpler taş kesilip katılaştır. “*Yüce Allah bir insanı helâk etmek istediğinde, önce ondan hayâ duygusunu, sonra güvenilirliğini ve nihâyet kalbinden merhameti aldığını ifade etmekte; kalbinden merhameti alınan bir kimse de Allah’ın rahmetinden mahrûm kalacağını bildirmektedir.*²²⁵ hadis-i şerifinden anlaşıldığı üzere kalpten hayâ, güvenilirlik ve merhamet gibi erdemler alındığında, kalbin katılaştığı ve rahmetten mahrum kalacağı ifade edilmektedir. Çünkü merhamet etmeyene Allah da rahmet nazarıyla bakmaz. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.s.) bir defasında çok sevdiği torunlarını öperken O’nu gören bir bedevînin, “*Biz çocuklarımızı öpüp okşamayız.*” demesi üzerine Efendimiz: “*Allah, senin kalbinden merhameti çekip almışsa ben senin için ne yapabilirim ki!*”²²⁶ şeklinde tepkisini göstererek “*Yalnızca şakî (bedbaht) olan kimse merhametten yoksun bırakılır.*”²²⁷ buyurmuşlardır. Zîra rahmet îmanın göstergesidir. Rahmetin olmadığı yerde îmandan söz edilemez. İmanın olmadığı yerde de şakilik vardır. Zîra katı kalpleri yumuşatan îmanın ta kendisidir.

Dolayısıyla merhamet duygusu, kalbin yumuşamasına ve Allah’a yaklaşmasına yardımcı olur. Merhametli bir kişi, başkalarına yardım ederek ve onların acılarını dindirerek Allah’ın rızasını kazanmaya çalışır. Zîra insanlara ve diğer canlılara merhamet göstermek, kalbin yumuşamasına ve Allah’a yaklaşmasına vesile olmaktadır. Merhametten geri durmak ise kalbin katılaşmasına ve Allah’tan uzaklaşmasına sebep olmaktadır.

²²³ Âl-i İmrân, 3/159.

²²⁴ Şu’âra, 26/215; Kalem, 68/4.

²²⁵ İbn Mâce, “Fiten”, 27.

²²⁶ Buhârî, “Edeb”, 18; Muslîm, “Fedâil”, 15.

²²⁷ Tirmizî, *es-Sunen*, “Birr”, 16.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN'I KERÎME GÖRE KALBÎ ARINDIRMANIN YÖNTEMLERİ

3.1. KALBÎ TEVHÎD İLE ARINDIRMAK

Tevhîd kelimesi sözlükte “*tek ve bir olmak*” anlamındaki vahd (vahdet, vühûd) kökünden türemiş olup “*bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek*” demektir.²²⁸ Tevhîd Allah'ı birlemek mânasında olup, Allah'ın bütün işleri tek başına idare ettiğine, kendisinden başka yaratan, rızıklandıran, veren, engelleyen, yaşatan, öldüren olmadığına inanmaktır. Tevhîd, O'nun izni olmaksızın zerrenin hareket etmediğine, O'nun bilgisi olmadan yaprağın bile düşmediğine, büyük-küçük her şeyi, ilmi ve kudreti ile kuşattığına inanmaktır.²²⁹

Curcanî'ye göre, tevhîd üç şekilde olur: Yüce Allah'ın ulûhiyetini tanımak, birliğini tasdik etmek ve O'na hiçbir eş ve ortak kabul etmemektir. Tevhîd, Yüce Allah'ın zatını, zihinlerdeki tüm hayal ve tasavvurlardan soyutlayıp O'nu birlemektir.²³⁰

İmam Ebû Hanîfe “*el-Fıkhu'l Ekber*” isimli eserinde tevhîd'i şöyle tanımlamaktadır: Kişinin Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ölümden sonra tekrar dirileceğine, kadere, hayır ve şerin Allah'tan olduğuna inanması; hesap, mizan, cennet ve cehennem hak olduğuna inanmasıdır. Tevhîd, Allah'ın bir ve tek olduğuna şerîk ve ortağının olmadığına, doğurmamış ve doğmamış olduğuna, eşi ve benzeri olmadığına, ezeli ve ebedi olarak zatî ve fiili sıfatlarıyla muttasıf olduğuna inanmaktır.²³¹

²²⁸ Mevlüt Özler, “Tevhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/22.

²²⁹ Zebidî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 9/276.

²³⁰ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 69.

²³¹ Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber* (BAE: y.y., 1419/1999), 14.

Yüce Allah (c.c.) her dönemde peygamberler göndererek sürekli olarak insanları tevhi'de davet etmiştir. Kur'an-ı Kerim'in de temel konusu tevhi'd konusudur. Mekke'de yıllarca süren tebliğ sürecinde nazil olan birçok âyet-i kerîme bu minvalde nazil olmuş olup insanları şirkin kirinden arındırmayı amaçlamıştır. Yüce Allah (c.c.) *“Andolsun ki biz her ümmete, “Allah’a kulluk edin, sahte tanrılardan uzak durun” diyen bir elçi gönderdik...”*²³² buyurmaktadır. Dolayısıyla bütün peygamberlerin gönderiliş amacı ve temel hedefleri bozulmuş olan toplumlara Allah'ın varlığını ve birliğini benimsetmek olan tevhi'd inancını yerleştirmektir.²³³

Kur'an-ı Kerîm, inkârcıların Allah'a evlat isnad etmelerini reddettiği gibi, akli delillerle birlikte kâinatın düzeninden, nizamından da deliller getirerek onları tevhi'd ilkesine davet etmiştir. *“Allah, hiçbir çocuk edinmemiştir. O'nunla birlikte başka hiçbir ilâh yoktur. Öyle olsaydı, her ilâh kendi yarattığını alır götürür ve mutlaka birbirlerine üstün gelmeye çalışırlardı.”*²³⁴ *“Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah, onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir”*²³⁵ âyet-i kerîmeleri, Allah'ın çocuk edinmediğini açıkça ifade etmektedir. Bu da tevhi'd inancının temel bir unsurudur. Ayrıca Allah ile birlikte başka ilahın olması durumunda, her ilâhın kendi yarattığını alıp götürceği ve bunun da kaos ve kargaşaya yol açacağı belirtmektedir. Bu durum, Allah'ın tek ve yegâne ilâh olduğunu ve yaratıcı sıfatının da tek O'na ait olduğunu göstermektedir.

İslam dinini tebliğ sürecinde Hz. Peygamber (s.a.s.) *“Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in, Allah'ın elçisi olduğuna şehâdet edinceye, namazı kılıp zekâtı verinceye kadar insanlarla savaşmam bana emrolundu. Bunları yaparlarsa, - İslâm'ın hakkı olan hadler hariç- canlarını, mallarını benden korumuş olurlar. Gerçek*

²³² Nahl, 16/36.

²³³ Sadreddin Muhammed b. Alaaddin Ali b. Muhammed İbn Ebi İzz El-Hanefi El-Ezraî Essalihî Ed-Dimeskî, *Şerhü'l-Akideti't-Tahaviyye, thk. Şuayb El- Arnavud-Abdullah b. Muhsin Et-Türki* (Beyrût: Risale Yayınevi, 1417), 1/21.

²³⁴ Mü'minûn, 23/91.

²³⁵ Enbiya, 21/22.

durumlarının hesabını görmek ise Allah'a kalmıştır."²³⁶ buyurarak tevhîd ilkesini benimseyip insanlar bunun gereğini yapıncaya kadar çaba sarfedeceğini ifade buyurmaktadır.

Tevhîd inancı insanın fitratında vardır. İnsanın yozlaşıp kalbi karardığı ve kendisini Allah'tan müstağni gördüğü bir anda, Allah'tan uzak bir hayat yaşıyor olsa da, başına zor bir olay gelip de ölümle burun buruna geldiğinde, Allah'ın varlığına inanmadığını iddia ediyor olsa bile, elini açıp Allah'tan yardım dilemek durumunda kalır. Bu durum, tevhid inancının fitri olduğunun ve insanın zor anlarda Allah'a sığındığının bir göstergesidir. Şöyle ki Yüce Rabbimiz: *"O, sizi karada ve denizde gezdirip dolaştırandır. Öyle ki gemilerle denize açıldığınız ve gemilerinizin içindekilerle birlikte uygun bir rüzgârla seyrettiği, yolcuların da bununla sevindikleri bir sırada ona şiddetli bir fırtına gelip çatar ve her taraftan dalgalar onlara hücum eder de çepeçevre kuşatıldıklarını (batıp boğulacaklarını) anlayınca dinî Allah'a has kılarak "Andolsun, eğer bizi bundan kurtarırsan, mutlaka şükredenlerden olacağız" diye Allah'a yalvarırlar.*"²³⁷ buyurarak tevhîd ilkesinin aslında insanın fitratında varolduğunu vurgulamaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de tevhîd ve şirkin, insanın kalbi üzerindeki etkisi örneklerle açıklanmaktadır. *"Görmedin mi, Allah güzel bir sözü nasıl misal getirdi? (Güzel bir söz), kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir. Bu ağaç, Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir. Kötü bir sözün durumu da yerden koparılmış, ayakta durma imkânı olmayan kötü bir ağacın durumu gibidir.*"²³⁸ Şevkanî der ki, âyetteki güzel söz (kelime-i tayyibe) kelime-i tevhîd veya daha genel anlamda hayır olan bütün sözlerdir. Kötü söz (kelime-i habise) ise, şirk kelimesi veya genel anlamda kötü olan şer ifade eden her sözdür. İbni Abbas'tan rivâyet edildiğine göre, güzel söz kelime-i tevhîd, güzel ağaç ise mü'min kişidir. Kökü yerin derinliklerine sağlam bir şekilde yerleşmiş olmasından kasıt ise tevhîd kelimesinin mü'min kişinin gönlünde yer almasıdır. Gövdesi ve dalları gökyüzüne doğru yükselmiş olması da mü'minin göğe yükselen salih âmelleridir. Kötü

²³⁶ Buhârî, "İman", 15; Muslîm, "İman", 33.

²³⁷ Yûnus, 10/22.

²³⁸ İbrâhîm, 14/24-26.

söz (kelime-i habise) şirk, kötü ağaç ise inkârcı kişidir. Yerden koparılmış, ayakta durma imkânı olmayan kötü bir ağaç ise inkârcının tutnabileceği delili olmayan inkâr ve şirkir.²³⁹ Yüce Allah'ın varlığına ve birliğine îmanı ifade eden kelime-i tevhîd (güzel söz), kökü yerin derinliklerine sağlam bir şekilde yerleşmiş, gövdesi ve dalları gökyüzüne doğru yükselmiş, her zaman meyve veren bir ağaca benzetilmektedir. Bu ağaç nasıl Allah'ın izniyle her zaman meyve verip faydalı oluyorsa “kelime-i tevhîd” de aynı şekilde mü'minlerin kalplerine yerleşip kökleşince mü'minlerin davranışlarını etkilemektedir. İmanın gereği olarak yapılacak güzel âmeller ise ağaçtan meydana gelecek meyvelerdir. Öte yandan ağacın gelişmesi ve diri kalması için nasıl ki sulama ve budamaya ve bakıma bağlıysa mü'minin iyi hasletleri ve güzel âmelleri de kalpteki îmana bağlıdır. Ancak mü'min faydalı ilim, güzel âmel, zikîr ve tefekkürle onu beslemese o da zayıflayıp yok olabilir. Allah'ı inkâr etme sonucunu doğuran her türlü söz, şirk ve benzeri İslâm dışı inançlar anlamındaki kötü söz (kelime-i habise) ise, kökleri kesilip gövdesi yerden koparılmış bir ağaca benzetilmektedir. Böyle bir ağaç nasıl meyve vermeyip kuruyup yok olmaya mahkûmsa kötü söz de o şekilde sonuçsuz kalmaya mahkûmdur. Ayrıca insanın hem dünyada hem de âhirette felâketlere sürüklenmesine sebep olmaktadır.²⁴⁰ “*Kim Allah'a ortak koşarsa, sanki gökten düşmüş de kendisini kuşlar kapışıyor veya rüzgâr onu uzak bir yere sürüklüyor gibidir.*”²⁴¹ âyet-i kerîmesinde îman, yüceliğinden dolayı göğe benzetilirken, şirk de gökten düşmeye benzetilmiştir. Müşrik kişi sanki îmanın zirvesinden küfür çukurlarına yuvaralanmaktadır.

İbn Aşûr der ki; Müşrik, fitrî ve yüce bir makam olan îmandan yüz çevirince sanki göklerdeyken yere düşen ve yırtıcı hayvanlar tarafından parçalanan kişi gibidir. Âyet-i kerîmede iki benzetmeden bahsedilir: Birincisi, şek ve şüpheye dayalı olan şirk, yırtıcı kuşların didiklediği leş gibidir. Nasıl ki hangi kuş sahiplense diğeri de mutlaka istifade ediyorsa aynı şekilde müşrik de şek ve şüpheden dolayı îman ile şirk arasında

²³⁹ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3/129.

²⁴⁰ Komisyon (Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. İbrâhîm Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Mustafa Çağrııcı, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş), *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.* (Ankara: DİB, 2017), 3/315-316.

²⁴¹ Hac, 22/31.

gidip gelmektedir. İkincisi ise; inkârda kararlı olan kimse de rüzgârın etkisiyle derin vadilere atılmış olan kimseye benzetilmiştir. O, belki tevbe sonucu kurtulabiliyor olsa da onun zor ve çetin bir derinlikte olduğu ifade edilmektedir.²⁴²

Zümer süresinde ise; müşrîk ve muvahhidin durumu Arapların günlük hayatından bir örnekle açıklanmaktadır. Şöyle ki: birbiriyle çekişen ortak sahipleri bulunan bir köle ile yalnızca bir kişiye ait olan bir köle örneği verilmektedir.²⁴³ Birçok sahibi olan köle, her birisi onu bir işe koşturunca hiçbirini yapamayacak duruma düşerken tek sahibi olan köle ise, tek bir sahibi olup kendisine başka emreden olmayacağı için işini düzenli olarak yapar.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki kalbin arınması tevhîd ile başlar. Zîra Allah'tan başka ilah olmadığına inanan bir kişi, bütün muhabbetini O'na tahsis edip, bütün dua ve dileklerini sadece ona arz eder. Bu kişi kullara karşı onurlu ve özgür bir duruşu olup, Allah'a karşı huşu içerisinde olur. Böylece Allah'ı zatı ve tüm sıfatlarıyla tanıyıp kulluğunu sadece O'na hasrederek O'ndan başkasına asla muhtaç olmaz.

Tevhîd inancına sahip olmak, mevcudatı yaratan, canlıları yaşatan, rızıklandıran, koruyan, öldüren, tekrar diriltecek olan, Yüce Allah'a inanmayı gerektirir. Tevhîd inancına sahip olmak Sadece Yüce Allah'a kulluk etmeyi gerektirdiği gibi, sadece O'na güvenmeyi gerektirir. Tevhîd inancına sahip olmak, sıkıntıya ve zora düştüğünde bir tek sahibinin ve kurtarıcının Sadece Allah (c.c.) olduğunu bilmeyi gerektirir. Tevhîd inancına sahip olmak, başa gelen her şeyin O'nun bigisi ve takdiri dâhilinde gerçekleştiği, O'nun bilgisi dışında yaprağın bile ağaçtan düşmeyeceğine inanmayı gerektirir. Tevhîd inancına sahip olmak, başkalarının rızası değil ihlas içerisinde sadece Allah'ın rızasını gözetmeyi gerektirir. Tevhîd inancına sahip olmak, elden gidene de elde edilemeyene de üzülmemeyi gerektirip, kalbi huzursuz eden kaygı ve üzüntülerden arınıp, îmanın merkezi olan kalbi son derece huzurlu, mutlu ve mutmain kılar.

Kalbin tevhîd ile arınmasına gelince; kalp insanın mânevî merkezi olduğundan tevhîd inancıyla Allah'tan başkasını atmayı, kalbi masivadan arındırmayı gerektirir.

²⁴² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 17/255.

²⁴³ Zümer, 39/29.

Kalp masivadan arındığında, Allah’a daha yakınlaşır ve O’nun nuruyla aydınlanır. Kalbe Allah’ın sevgisi yerleşir, Allah’ın yüceliği ve mükemmelliği daha iyi anlaşılmış olur. Tevid inancıyla kalp, şirkten ve nifaktan kurtulmuş olur ve Allah’a tam bir teslimiyet sağlar. Ayrıca tevhid inancıyla kalb huzur ve sükûnet bulur. Allah’a olan güveni ve tevekkülü artırır. Zîra İnsan, kendisini yaratan, yaşatan, rızıklandıran, koruyan, öldüren, tekrar diriltten Yüce ve tek bir varlığa inanıp güvenmesi, sıkıntıya ve zora düştüğünde bir tek sahibinin ve kurtarıcısının olduğunu bilmesi ve bu konuda kendisine sonsuz güvenmesi, kalbini son derece huzurlu ve mutmain kılmaktadır.

3.2. KALBİ İMAN İLE ARINDIRMAK

İman kelimesi sözlükte “*güven içinde bulunmak, korkusuz olmak*” anlamındaki emn (emân) kökünden olup “*güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak*” demektir.²⁴⁴ İman tasdik anlamında olup, Allah’a tevâzû ile boyun eğip kanunlarına ve peygamberinin getirdiklerine inanıp kalben tasdik etmektir.²⁴⁵

Cibrîl hadisinde islam, îman ve ihsan kavramları şöyle açıklanmıştır;

İslam, Kelime-i şهادet ile başlayıp, namaz, zekât, oruç ve gücü yetenlerin hac ibadetlerini yerine getirmeleri;

İman, Allah, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve kadere (hayır ve şerinin Allah’tan geldiğine) inanmak;

İhsan ise, Allah’ı görüyormuşçasına ibadet etmek olarak ifade edilmiştir.²⁴⁶

İbni Teymiye, dinin üç kademe olduğunu ifade ederek, en üst derecesinde ihsanın, ortasında îmanın ve sonrasında da İslamın geldiğini ifade etmiştir. Her “Muhsîn” aynı zamanda hem “mü’min” hem de “müslim” iken, her “mü’min” de aynı

²⁴⁴ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212.

²⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisân’l-Arab*, 13/23.

²⁴⁶ Muslîm, “İman”, 1.

zamanda “müslim”dir. Fakat her “müslim” aynı zamanda “mü’min” ve “Muhsin” olmayabildiği gibi her “mü’min” de aynı zamanda “muhsin” olmayabiliyor.²⁴⁷

Yüce Allah (c.c.) insanı en güzel şekilde yaratmıştır.²⁴⁸ O, insanı, kendisini hem katılaşabilecek²⁴⁹ hem de yumuşayabilecek²⁵⁰ özellikte kalbe sahip kılmıştır. Kalbini arındırmak için de kendisine peygamber göndermiştir. “*Ümmîlere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyacak, onları arındıracak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O’dur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapkınlık içindeydiler.*”²⁵¹ âyet-i kerîmesinden peygamberlerin gönderiliş amacının insanları hidâyete erdirip arındırmak olduğu anlaşılmaktadır. Razî der ki: Allah (c.c.), apaçık bir sapkınlık içerisinde olan, kendisine ortak koşan, puta tapan ümmî bir toplumu, puta tapmaktan alıkoymak, şirkten ve diğer kötü huy ve hasletlerden arındırmak amacıyla kendilerine Allah’ın âyetlerini beyan edip onları îman etmeye davet eden kendi içlerinden bir peygamber göndermiştir.²⁵² Zemahşerî bu âyet-i kerîmede geçen “*kitap*”tan maksadın Kur’ân-ı Kerîm, “*hikmet*”ten maksadın ise sünnet olduğunu ifade etmektedir. Zemahşerî, her ne kadar daha önce büyük sapkınlık içerisindeyseler de onları şirkten ve cahiliyet kötülüklerinden arındırmak amacıyla Allah’ın, kitabı (Kur’an) ve hikmeti (sünnet) onlara öğretmek için peygamber gönderdiğini ifade etmektedir.²⁵³

Kalp îmana da küfre de yönelmeye elverişli olup hangisine yöneleceği konusu, kişisel irade ve Allah’ın takdirine bağlıdır. “*Rabbimiz! Bizi doğru yola erdirdikten sonra kalblerimizi eğriltme, katından bize rahmet bağışla; şüphesiz sen sonsuz bağışta bulunansın.*”²⁵⁴ âyet-i kerîmesinden de anlaşılıyor ki kalplerin eğriltmesi de hidâyete ulaştırılması da Yüce Allah’ın kudret elindedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.): “Ey

²⁴⁷ Ebü’l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *el-İmân*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî (Amman: y.y., 1416/1996), 8.

²⁴⁸ Tîn, 95/4.

²⁴⁹ Bakara, 2/74.

²⁵⁰ Zümer, 39/23.

²⁵¹ Cuma, 62/2.

²⁵² Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 30/538.

²⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/530.

²⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/8.

kalplere yön veren Allahım! Kalbimi senin dinin üzere sabit kıl!”²⁵⁵ “Allah’ım! Nefsime takvasını (günahlardan sakınma duygusu) ver ve onu (her türlü gınahtan) arındır. Sen arındıranların en hayırlısıdır. Onun koruyucusu efendisi de Sen’sin.”²⁵⁶ şeklinde dua ettiği rivâyet edilmektedir. Dolayısıyla kâlbe îman duygusunun yerleşmesi ve kalbin îmân üzerine sabit kalması da Ancak Yüce Allah’ın (c.c.) yed-i kudretindedir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) ilk ve temel amacı, şirkin katılaştırdığı kalplere îman nurunu yerleştirmek olmuştur.²⁵⁷ Mekke’de kaldığı on üç yıllık süre zarfında insanları Allah’tan başka ilah olmadığına farkına varmaya, bunu bilmeye, îman etmeye ve ona göre âmel etmeye çağırmıştır. Allah’ın emirleri ve yasaklarını öğretip şirki, nifakı, puta tapmayı ve inkârı tüm boyutlarıyla ortadan kaldırıp her türlü hukuksuzlukta ve zulümde zirve yapmış insanların gönüllerine îmân nurunu yerleştirmeyi hedeflemiştir.²⁵⁸ Zîra şüphenin²⁵⁹, nifakın²⁶⁰ ve inkârın²⁶¹ merkezi olan kalp aynı zamanda îmânın²⁶² da merkezidir.

Kalbi arındırmanın ilk aşaması Allah’a îmandır. Yüce Rabbimiz, *“İman edip de îmanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.”*²⁶³ buyurmaktadır. Âyet-i Kerîmedeki zulüm kelimesi şirk manasında olu Allah’a ortak koşma kastedilmiştir. Zîra âyet-i kerîmenin nüzûlü esnasında sahabe-i kiram efendilerimiz; “Hangimiz nefesine zulmetmemiştir ki?” deyip âyet’in kapsamına girmekten endişelenirken Peygamber Efendimiz (s.a.s.): *“Buradaki zulüm, Allah’a ortak koşmaktır.”* buyurarak *“Allah’a ortak koşmak elbette*

²⁵⁵ Tirmizî, “Kader”, 7; İbn Mâce, “Dua”, 2.

²⁵⁶ Muslîm, “Zikir”, 73.

²⁵⁷ Fetih, 48/9.

²⁵⁸ Mustafa Fayda, “Muhammed (Hayatı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/409-411.

²⁵⁹ Tevbe, 9/45.

²⁶⁰ Bakara, 2/10.

²⁶¹ Nahl, 16/22.

²⁶² Hucurât, 49/14.

²⁶³ En’am, 6/82.

büyük bir zulümdür.”²⁶⁴ meâlindeki âyet-i kerîmeyi okuyarak buradaki zulüm, Allah’a ortak koşmaktır.²⁶⁵ şeklinde açıklamıştır.

Allah’a îman edip kendisine sığınan mü’min, faydanın da zararın da yaratıcısı Allah olduğuna, her olup bitenin onun izni ile olacağına îman etmesinden ötürü, îmanı sayesinde güvence içerisinde. Hz. İbrâhim (a.s.), kendisi ile tartışmaya giren kavmine; “*Siz, Allah’ın size haklarında hiçbir hüküm indirmedığı şeyleri O’na ortak koşmaktan korkmazken, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım? Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki gruptan hangisi güvende olmaya daha lâyıktır?*”²⁶⁶ Elbette Allah’a ortak koşup isyan eden değil, O’na tüm samimiyetiyle inanıp gönülden bağlanan O’na îman eden güvendedir. Zira Allah’a îman insanı güvende hissettir. Hz. İbrâhîm (a.s.) oğlu İsmâîl’ ile imtihanında da ailenin tüm fertleri olarak şeytanın vesveselerine aldırış etmeden itaât, tevekkül ve teslimiyetin doruk noktasına çıkmıştır. Allah’a îmanın zirvesindeki üç büyük insanın, şeytanın vesvesesine aldırılmayıp Yüce Allah’a itaati ön plana çıkarmaları neticesinde hem dünya hem de ahiret imtihanı başarıyla tamamlanmıştır. ²⁶⁷

Kalpleri îman ile arındırıp hidâyete erdirmek Allah’ın (c.c.) yed-i kudretindedir.²⁶⁸ Allah Rasûlüne verilenin aynısı bize de verilmeden îman etmeyiz diyen müşrikleri zillet ve şiddetli azab ile uyaran Yüce Rabbimiz,²⁶⁹ “*Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm’a açar; kimi de saptırmak isterse, göğre çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir*”²⁷⁰ buyurmaktadır. Âyet-i Kerîme’de saptırılacak olanların psikolojik durumu göğre doğru yükselenlerin durumuna benzetilmesi çok dikkat çekicidir. Çünkü yükseğe doğru çıkıldıkça hava basıncı düşer ve yükseklik arttıkça insanın nefes alması zorlaşır. Böyle bir tabiat kanununun henüz

²⁶⁴ Lokman, 31/13.

²⁶⁵ Buhârî, “Tefsir”, 126; Müslîm, “İman”, 197; Tirmizî, “Tefsir”, 6.

²⁶⁶ En’am, 6/81.

²⁶⁷ Mehmet Yusuf HAKLI, “Hz. İbrâhim’in Aile Bireyleriyle İlişkisi” (Bağcılar- İSTANBUL: Ensâr Neşriyat., 2021), 44.

²⁶⁸ Yûnus, 10/35.

²⁶⁹ En’am, 6/124.

²⁷⁰ En’am, 6/125.

bilinmediği bir dönemde Kur'an'ın bu kanunu açıkça ifade etmesi Kur'an'ın büyük bir mucizesidir.²⁷¹ Gönüleri iman nuru ile ferahlanmamış müşriklerin kalp hali yükseğe doğru irtifa katedip göğsü daralana benzetilmiştir.

Allah'a ve Rasûlüne iman etmek, kalbi en büyük kirlere olan şirk ve nifaktan temizlediği gibi insanın günlük hayatta karşılaşacağı sıkıntı ve problemler esnasında da kalbe huzur ve ferahlık verir. *“Allah'ın izni olmadan hiçbir musibet başa gelmez. Kim Allah'a iman ederse Allah onun gönlünü doğruya yöneltir. Allah her şeyi bilmektedir.”*²⁷² âyet-i kerimesinden anlaşılacağı üzere karşılaşılan darlık ve sıkıntı durumlarının Allah'ın izni ve iradesi dışında gerçekleşmeyeceği ve her şeyin O'nun izni ve dilemesiyle gerçekleşeceğine inancı, insanın kalbinin musibetler karşısında daralacağı en zor anda bile gönlüne imanı yerleştirmiş mü'min kişiye; *“Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz”*²⁷³ dedirtip onu teskin ediyor. Razî, bu âyet-i kerîmenin tefsirinde, Kim Allah'a iman ederse, Allah da musibet anında veya ölüm anında kalbine hidâyet ve ferahlık verir. Veya hastalık, fakirlik, kuraklık ve benzeri durumların Cenâb-ı Hakk'tan olduğunu bilir, Cenâb-ı Hakk'ın takdirine teslim olur ve hidâyet bulur.²⁷⁴

Şirkin karanlıklarından iman nimetine kavuşan kişi yeniden hayat bulmuş gibidir. Yüce Allah (c.c.), *“Ölü iken hidâyetle dirilttiğimiz, kendisine insanlar arasında yürüyecek bir nûr verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp, ondan çıkamayan kimse gibi olur mu?”*²⁷⁵ buyurarak iman edip hidâyete ermiş mü'minin durumunu, ölü iken diriltilip kendisine yol gösterici bir nur verilmiş kimseye; kâfirin durumunu ise, karanlığa gömülmüş kurtuluşu olmayan bu yüzden de sürekli kafası karışan kişiye benzeterek örneklendirmiştir. Küfür ve sapkınlık içerisinde olanlarda akletme ve kurtuluşa erme adına herhangi bir hareket söz konusu olmadığından, küfür

²⁷¹ Komisyon (Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. İbrâhîm Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Mustafa Çağrııcı, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş), *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. (Ankara: DİB, 2017), 2/467-468.

²⁷² Teğabûn, 64/11.

²⁷³ Bakara, 2/156.

²⁷⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 30/555.

²⁷⁵ En'am, 6/122. (Elmalılı Hamdi Yazır Meali)

ve cehalet ölümüne, bu sıfatları bürünmüş olanlar da ölüye benzetilmiştir. İman ederek hidâyete ermiş olan da ölü iken hayat bulmuş diriye benzetilmiştir.²⁷⁶

Yüce Allah (c.c.) nasıl ki kurumuş, çoraklaşmış toprağın üzerine gökten yağmur yağdırarak yeniden canlandırıp yemyeşil bitki çeşitleriyle canlandırıyorrsa aynı şekilde çoraklaşmış kaplerin de üzerine islam ve îman nuru indirerek canlandırmaktadır. *“Görmedin mi Allah’ın gökten su indirip onu yerdeki kaynaklara akıttığını? Sonra onunla değişik renklerde ürünler bitirir, sonra bu bitkiler gelişip olgunlaşır; ardından onun sarardığını görürsün, sonunda Allah onu kırılıp ufalanmış hale getirir. Kuşkusuz bunda akıl iz’an sahipleri için bir ders vardır.”*²⁷⁷ *“Allah kimin gönlünü İslâm’a açmışsa o, rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı? Allah’ı anma konusunda kalpleri katılaşmış olanlara ise çok yazık! Onlar apaçık bir sapkınlık içindedirler.”*²⁷⁸ âyet-i kerîmelerde de ifade edildiği gibi gökten inen su, çorak toprağı yeşerttiği gibi, îman da gönüllere canlılık verip aydınlatır. Ancak kalpleri katılaşmış olup da gönüllerini islam nuruna açmayanların ise kendilerine çok yazık ettikleri ifade edilmekte ve İlâhi gücün her ikisine de yetmekte olduğunu ifade etmektedir.

Yüce Allah (c.c.) îman etmeleri için israiloğullarına gösterdiği birçok mucize ile beraber, ahiret için tekrar diriltılmenin bir benzeri olarak ölmüş bir insanı gözleri önünde diriltmişti.²⁷⁹ Ancak bu mûcize karşısında kalplerinin yumuşaması gerektiği yerde tam aksine daha da katılaştığını, hatta taştan bile daha katı hale geldiğini ifade buyurmaktadır. Zîra bazı taşlar var ki onda ırmaklar kaynar bazısı çatlayıp bağrından su fişkirir; bazı taşlar da var ki Allah korkusuyla yuvarlanıp düşer. Dolayısıyla bir cisme taş veya daha sert bir sıfat isnad edildiğinde artık onda etkileşimin söz konusu olamayacağı anlaşılır. İnsanın kalbinin de normal şartlarda mucizelerin, delillerin, âyetlerin etkisiyle teslim olup isyanı, kibri ve zulmü terk etmesi, Allah’a karşı gelmekten sakınması gerekirken, etkileşim kabiliyetini kaybedecek nitelikte bir

²⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 13/132-133.

²⁷⁷ Zümer, 39/21.

²⁷⁸ Zümer, 39/22.

²⁷⁹ Bakara, 2/73.

durumla karşı karşıya kaldığında artık sert bir cisimden farkı kalmayıp taş kesilebilmektedir.²⁸⁰

Peygamber Efendimiz (s.a.s.) Mekkeli müşrîklere Allah’a îman etmeyi tebliğ ederken, Onlar: “قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِّمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ” “Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz örtüler içerisindedir.”²⁸¹ şeklinde bahanelerle karşı çıkarak kalplerinin îman nuru ile aydınlanıp arınmasından mahrum kalmışlardı. Sonraki âyet-i kerîmelerde ise; “وَوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ” Allah’a ortak koşanların vay haline! Ki onlar mallarından muhtaçları yararlandırmazlar.”²⁸² buyurmaktadır. Bazı müfessirler bahsi geçen âyetteki zekât kelimesini farz olan zekât anlamında anlamış olsalar da²⁸³ müfessirlerin çoğu, söz konusu âyetin Mekki olduğundan, zekâtın ise Medine’de farz kılındığından yola çıkarak Mekke’de nüzûl bulmuş bir âyetin zekâttan bahsetmesi söz konusu olmayacağını ifade ederler. Dolayısıyla bu âyetteki “zekât” kelimesi sözcük anlamı olan “arınma” manasında olduğunu ifade ederek, bu kelimeyi “nefsini arındırmayanlar” şeklinde açıklamışlardır. Zîra ancak îman etmekle şirkin ve inkârın kirlerinden arınmanın gerçekleşebileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca İbni Abbas başta olmak üzere alimlerin çoğu bu âyetteki zekât sözcüğünün “La İlahe İllallah” cümlesini söylemek olduğunu ifade ederler. Dolayısıyla âyetteki zekâttan maksat kalbin ve bedeninin şirkten ve günahlardan arındırılmasıdır.²⁸⁴

Maturidî’ye göre de buradaki zekât’tan maksat, mallardan çıkarılan zekât değil nefsi arındırma manasındaki zekâttır.²⁸⁵

İbni Teymiye (r.h.), bu âyet’in tefsirinde: Zekât kelimesinin, kalbi arındıran tevhid ve îman olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü zekât (tezkiye) Hak’tan başkasının

²⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 3/555.

²⁸¹ Fussilet, 41/5

²⁸² Fussilet, 41/6,7

²⁸³ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, 20/380.

²⁸⁴ Komisyon (Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. İbrâhîm Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Mustafa Çağrı, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş), *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.*, 4/688-690.

²⁸⁵ Mâturidî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sunne*, 9/61.

ilahlığını kalpten söküp atmayı ve Hakk'ın kalpte isbatını içerir ki O da “*La İlahe illallah*” cümlesinin hakikati ve nefsin kendisiyle arınacağı temel esastır.²⁸⁶

Razî ise, mutluluğun esasının iki hususa bağlı olduğunu ifade eder. Bunlar Allah'ın davasını yüceltmek ve Allah'ın yarattıklarına şefkat göstermektir. Çünkü varlık sahasında bir Yaratıcı vardır bir de yaratılmış olan mahlûkat vardır. Mutlulukların en büyüğü Yaratıcı ile olan irtibat olup O'nun yüce sıfatlarla vasıflandığını kabul etmek ve O'na î mân etmektir. Yaratılmışlara gelince, onlarla olan ilişkide mutlulukların en büyüğü, onlardan kötülükleri uzaklaştırmak ve onlara iyilik yapma çabası içerisinde olmaktır. Allah'ın yarattıklarına şefkatten maksat da budur. Öyleyse Allah'a olan itaatin en büyüğü O'nun emirlerine boyun eğmektir. Onu yüceltmenin en iyi yolu O'nun bir ve tek olduğunu ikrar etmektir. İsyanın en büyüğü de Allah'a ortak koşmaktır. İnsanlarla iyi muâmelede bulunup onların iyiliğini istemek en iyi haslet olduğuna göre onlara şefkat ve merhametin göstergesi olan zekâtı onları mahrum bırakmak da hasletlerin en kötüsü olur.²⁸⁷

Kalbi arındırmanın ilk aşaması kalbe îmanı yerleştirmektir. İkinci aşamada ise bunu koruyup gereğini yapma hususunda çaba göstermektir. Kalbi kirleten ve insanı alçaltan hususların başında da şirk gelir. “...*Eğer Allah'a ortak koşarsan elbette âmelin boşa çıkar ve elbette ziyana uğrayanlardan olursun.*”²⁸⁸ âyet-i celîlesinden anlaşıldığı üzere, şirk bütün salih âmelleri boşa çıkarıp kişiyi hüsrana uğratmaktadır. Ayrıca şirk Yüce Allah'ın affetmeyeceği en büyük günahdır. “*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dilediği kimseler için bağışlar.*”²⁸⁹ “*Kim Allah'a ortak koşarsa, artık, Allah ona cenneti muhakkak haram kılmıştır.*”²⁹⁰ âyet-i kerîmelerde ifade edilen şirk tehlikesini ortadan kaldıran husus, şeksiz ve şüphesiz olan îmandır.

²⁸⁶ Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ- İbn Teymiyye*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: y.y., 1416/1995), 10/98.

²⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 27/542.

²⁸⁸ Zümer, 36/65.

²⁸⁹ Nisa, 4/116.

²⁹⁰ Maide, 5/72.

Sonuç olarak, îman, kalbi arındırmada ve temizlemede önemli bir rol oynar. Çünkü günahlardan arınma, nefsi terbiye etme, sevgi ve merhamet, sabır ve teslimiyet gibi birçok unsur, ancak îmanın kalpte yarattığı olumlu etki ile meydana gelmektedir. Îman ile insan günahlardan uzaklaşır, nefsini terbiye eder, Allah’a (c.c.) teslim olur. Ahlakî değerler kazanıp zikr ve dua ile kalbini Allah’a (c.c.) yaklaştırır. Îman sahibi kişi, Allah’ın rızasını kazanmak için çaba gösterir ve bu çabası da kalbinin arınmasına ve mânevî yönden yükselmesine yardımcı olmaktadır.

3.3. KALBİ SALİH ÂMELLERLE ARINDIRMAK

Sâlih âmel tamlaması, “sâlih” ve “âmel” kelimelerinden oluşur. “Sâlih”, güzel, faydalı, iyi olan, doğru yolda bulunan, fâsid olmayan, görevlerini yerine getiren anlamlarına gelir. “Âmel” ise “iş, çaba, fiil, çalışma” gibi mânalara gelen ve “canlı varlıkların bir amaca yönelik yaptığı iş” diye de tarif edilen bir kelimedir.²⁹¹ Bu iki kelimedenden oluşan “salih âmel” tamlaması, dinin yapılmasını emir veya tavsiye ettiği, iyi, doğru, faydalı ve sevap kazanmaya vesile olan işler şeklinde tanımlanabilir.²⁹² Yapılan işin salih âmel olabilmesi için niyet ve kasıt söz konusu olmasıyla beraber îman ile de birlikte olması gerekmektedir. “Kim bir kötülük yaparsa, ancak onun kadar ceza görür. Kadın veya erkek, kim, mü’min olarak salih bir âmel işlerse, işte onlar cennete girecek ve orada hesapsız olarak rızıklandırılacaklardır.”²⁹³ âyet-i kerîmesindeki “mü’min olarak” ifadesi yapılan işin, sâlih âmel olarak değerlendirilmesinin ancak îman ile mümkün olabileceğini göstermektedir. Matûridî’ye göre, salih âmel îmândan ayrı bir şeydir. Âmelin salih olabilmesi de îman şartına bağlıdır. Yapılan güzel işe, îman eşlik etmemişse hiçbir faydası olmaz.²⁹⁴ Dolayısıyla yapılan bir işin sâlih âmel olarak değer kazanabilmesi için başta îman olmak üzere, ihlâs, niyet, kasıt ve Allah’ın (c.c.) emrettiği veya izin verdiği çerçevede bireye veya topluma faydayı içermesi gerekmektedir.

²⁹¹ Süleyman Uludağ, “Amel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/15.

²⁹² Uludağ, “Amel”, 3/15.

²⁹³ Mü’min, 40/40.

²⁹⁴ Mâturîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sunne*, 3/368.

Büyüklik ve saygınlığı taptıkları putlarda arayan müşriklerin bu tavırlarına karşı Yüce Rabbimiz; “*Her kim şan ve şeref istiyorsa bilsin ki, şan ve şeref bütünüyle Allah’a aittir. Güzel sözler ancak O’na yükselir. Salih âmeli de güzel sözler yükseltir. Kötülükleri tuzak yapanlar var ya, onlar için çetin bir azap vardır. İşte onların tuzağı boşa çıkar.*”²⁹⁵ Taberî der ki: Kim izzetin ve şânın kime ait olduğunu bilmek istiyorsa bilsin ki bütün izzet ve şân Allah’a aittir. Kim de aziz olmak istiyorsa O’nunla izzet bulsun. Kulun yapacağı zikr ve övgüler ancak O’na yükselir. Sâlih âmeleri de güzel söz olarak ifade edilen, zikr ve övgüler yüceltip değer kazandırır.²⁹⁶ İbn Âşûr der ki: Allah’a olan bütün yakınlıklar söz ve âmeler ile olur. Sözler, Cenâb-ı Hakk’a hamd etmek, istiğfar ve dua etmek, insanları sâlih âmellere çağırmaktır. Âmeler ise çoktur. Müşrikler putlara hamd ve tesbîh ile yaklaşp tavâf, hac ve kimsesize yardım gibi âmelerle günaha girerlerdi. Bütün bunlar şirk kokuyordu. Çünkü bununla tanrılara yaklaşmak istiyorlardı ve putlar dikiyorlardı. Âyet-i kerîmedeki “*Güzel sözler ancak O’na yükselir.*” ifadesi, Allah’ın dışındaki varlıklara yapılan övgülerin boş sözlerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla fayda sağlayan tek âmel mü’minlerin âmeleri olduğu müşriklerin yaptıkları ise boş bir uğraştan başka bir şey olmadığı belirtilmektedir.²⁹⁷

Sâlih âmeler İslam inancında önemli bir yere sahip olup Kur’ân-ı kerîmin birçok âyet-i kerîmesinde îman ile beraber zikredilmektedir. Allah’ın rızasını kazanmak, cennete girmek, dünya ve ahirette huzur bulmak, topluma fayda sağlamak ve kalbi bütün mânevî kirlerden arındırmak ancak sâlih âmeler işlemekle mümkün olabilmektedir. Zîra salih âmeler, kulun Allah’a yakınlaşmasına ve O’nun rızasını kazanmasına vesile olmaktadır. Bu da kalbin manevî kirlerden ve günahlardan arınmasını sağlamaktadır.

Kalbin arınmasında sâlih âmelerin etkisini daha detaylı ele almak için sâlih âmelerin başlıcalarını açıklamaya çalışacağız.

²⁹⁵ Fâtır, 35/10.

²⁹⁶ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 19/338.

²⁹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 22/272.

3.3.1. Namaz (الصَّلَاةُ)

Farsça'da “*tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet*” anlamına gelen “*namâz*”, sözlükte “*dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak*” mânalarındaki Arapça “*salât*” kelimesinin (çoğulu *salavât*) karşılığı olarak Türkçe'ye geçmiştir.²⁹⁸ Salât (namaz), belirli vakitlerde, belirli niyetle, beşeri sözleri terkederek, belirli fiilerden müteşekkil bedeni bir ibadet olup, belirli şartlarla beraber, tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî bir ibadettir.²⁹⁹ Salât kelimesi, Allah İsm-i Celil ile kullanımında “rahmet” manasına; Melek/melaike (melek/melekler) kelimesi ile kullanımında “istiğfar” manasına; Mü'min insan ve cin ile kullanımında ise “dua” manasına gelmektedir.³⁰⁰ Dolayısıyla “Salât” kelimesi sadece beş vakit namaz için kullanılmayıp farklı manalarda da kullanıldığı gibi, beş vakit namaz için de sadece “salât” kelimesi kullanılmamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de “salât” kelimesi birçok manada kullanılmıştır. Âyet-i kerîmeler bağlamında bu manalara işaret etmek istiyoruz.

Namaz anlamındaki kullanımı: Bakara sûresinde salât kelimesinin “*namaz*” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Konuyla ilgili yüce Allah, âyet-i kerîmede; الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ “(Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar.”³⁰¹ buyurmak suretiyle namazı “salât” kelimesi ile ifade etmektedir.

Dua anlamındaki kullanımı: Kur'ân-ı Kerîm'de salât kelimesinin “dua” anlamına geldiğine dair örnekler yer almaktadır. Konuyla ilgili âyet-i kerîmede; خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ “Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al! Bir de onlar için dua et; çünkü senin

²⁹⁸ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/350.

²⁹⁹ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih el-Bulkinî, *et-Tedrib fî'l-fikhi's-Şâfi'i*, thk. Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemâl el-Mısrî (Riyad: Dâru'l-Kıbleteyn, 1433/2012), 1/149; Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza Şemsuddîn er-Remlî, *Nihâyetu'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 1/359.

³⁰⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, 11/221.

³⁰¹ Bakara, 2/3.

duan onlara huzur verir. Allah her şeyi çok iyi işitmekte ve bilmektedir.”³⁰² buyurulmaktadır.

İstiğfar anlamındaki kullanımı: Tevbe sûresindeki; وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ “Bedevîler arasında öyleleri de vardır ki, Allah’a ve âhiret gününe inanır, hayır yolunda harcadıklarını Allah’a yakın olmak ve peygamberin duasını almak için vesile sayar.”³⁰³ meâlindeki âyet-i kerîmede salât kavramının peygambere isnad edilerek istiğfar anlamında kullanıldığı görülmektedir.

İbadethane (Havra) anlamındaki kullanımı: Hac sûresindeki; وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهْذِمَتْ صَوَامِعُ وَبِيْعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا “Eğer Allah’ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah’ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi.”³⁰⁴ meâlindeki âyet-i kerîmede “salavât” kelimesi havra anlamında kullanılmıştır.

Din anlamındaki kullanımı: Hûd sûresindeki; قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَوْتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ “Kavmi ise, “Ey Şuayb! Atalarımızın taptığı şeylerden yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana ibadetin (dinin) mi emrediyor? Oysa sen uyumlu ve akıllı birisin!” dediler.”³⁰⁵ meâlindeki âyet-i kerîmede salât kelimesi “dîn” anlamında kullanılmıştır.

Kıraât anlamındaki kullanımı: İsrâ sûresindeki; وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا “Namazında niyazında sesini fazla yükseltme, fazla da kısma, ikisinin arasında bir yol tut.”³⁰⁶ meâlindeki âyet-i kerîmede salât kelimesi kıraât anlamında kullanılmıştır. Razî der ki: Namaz, fiillerin ve zikîrlerin tamamına denir. Ancak yükseltmek ve alçaltmak ses ile alakalı bir durumdur. Öyleyse bu âyette salât’tan maksat, namazın bir parçası olan kıraat ve zikîrdir. Bu da bütünü zikredip parçayı kastetmek kabilindendir.³⁰⁷

³⁰² Tevbe, 9/103.

³⁰³ Tevbe, 9/99.

³⁰⁴ Hac, 22/41.

³⁰⁵ Hûd, 11/87.

³⁰⁶ İsrâ, 17/110.

³⁰⁷ Râzî, Mefâtîhu’l-Ğayb, 21/419.

Müslüman (Yüce Allah'a teslim olma) anlamı: Kıyâme süresindeki فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّيْ “Vaktiyle o hakka inanmamış, namaz da kılmamıştı.”³⁰⁸ meâlindeki âyet-i kerîme, “namaz kılmayı gerektirecek teslimiyeti göstermedi.” şeklinde de yorumlanmıştır.³⁰⁹

Kalbi arındırmada namazın etkisi oldukça fazladır. Zîra insanların ve cinlerin yaratılmasının temel gerekçesi Yüce Allah’a (c.c.) ibadet etmeleridir.³¹⁰ İbadetlerin ana hikmeti de Allah’ı zikretmektir. Kalpler de ancak Allah’ı zikretmekle huzura ereceği için doğal olarak ibadetin kalbin huzura erip sükûnete ulaşmasında büyük etkisinin olduğu görülmektedir.³¹¹ İbadetlerin en zorunlusu, en süreklisi ve sevaplı olan namazın ana gayesi de “...O hâlde bana ibadet et ve beni anmak için namaz kıl.”³¹² âyet-i kerîmesinde de ifade edildiği gibi Yüce Allah’ı anmak ve zikretmektir. Zîra namaz, kıraatten duaya, hamd ve senadan istiğfara kadar zikrin her çeşidini kapsamaktadır. Öyleyse arınmanın en büyüğünün de ancak namaz ibadetiyle gerçekleşebileceğini ifade edebiliriz.

Kelime-i şehadetten sonra dinimizin en önemli rüknü olan namaz büyük önemi haizdir. Dinin direği olarak ifade edilen namaz, kul ile Allah arasındaki bağ ve ahittir. Kul günde beş defa bu ahdini tazelemektedir. Onunla hem nefsinin günahlardan arındırmakta hem de ahlaksızlıktan ve günahlardan sakındırmaktadır. Kul sabah uyandığı gibi dünyevî işlerine henüz başlamadan Rabbinin huzurunda durup, yalnızca kendisine kulluk edeceğini ve yalnız kendisinden yardım dileyeceğini ifade edip, doğru yola hidâyet edilme duasını yinelemektedir. Kıyâm, rükû ve secdeler ile günde beş defa Rabbine verdiği sözü tazeleyerek Rabbi ile arasındaki bağı güçlendirmektedir.³¹³ Namaz zikîrden ibaret olup kişiyi arındırdığı gibi, “(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz,

³⁰⁸ Kıyâme, 75/31.

³⁰⁹ Mâturîdî, *Te`vilâtu Ehli’s-Sunne*, 10/353.

³¹⁰ Zâriyât, 51/56.

³¹¹ Râd, 13/28.

³¹² Tâ-Hâ, 20,14.

³¹³ Muhammed b. Abdullah b. Salih Es-sehim, *El-İslam Usûluhu ve mebâdiihi* (Davet ve İrşad, 1421), 2/123.

insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor.”³¹⁴ meâlindeki âyet-i kerîmede ifade edildiği üzere, onu ahlaksızlıklardan ve hayâsızlıktan da koruyup, istikamet üzerinde kalmasını da sağlamaktadır.

İbni Kayyım der ki: İstikamet, dinin ilkelerini dikkate alan kapsamlı bir kavramdır. Allah’a verilen sözün yerine getirilmesi gereğince Allah’ın huzurunda durmaktadır. İstikamet; belirli söz, fiil ve niyetlerle meydana gelir.³¹⁵ Belirli sözlerden maksat; dua, zikr ve dille yapılan âmellerdir. Belirli fiillerden de maksat; hac, umre ve benzeri ibadetlerdir. Belirli niyetlerden maksat ise; îman, ihlas ve benzerleridir. İşte namaz bunların tamamını bir arada toplar. Çünkü namaz, kul ile Rabbi arasında bir bağıdır. Sözleri, fiilleri ve niyetleri bir araya getirdiği için İslam’ın direğidir.³¹⁶ Dolayısıyla kişinin Yüce Allah’a en yakın olduğu secde anını da içeren namaz ibadeti, aynı zamanda birçok zikri, tesbîh ve duayı da içerip kişinin mânevî hayatının şekillenmesinde, onun kalbî arınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Cennetin anahtarı olarak tabir edilen namaz,³¹⁷ kulun kıyamet gününde ilk hesaba çekileceği âmelidir.³¹⁸ Mescidlerin inşasına, ezanların okunmasına, vesile olan namaz, şartlar ne olursa olsun kulun Rabbi ile arasındaki mânevî bağı koruması ve huzur bulması adına mutlaka yerine getirilmesi gereken en önemli ibadettir.

Yüce Allah (c.c.) Kur’ân-ı Kerîm’in birçok âyet-i kerîmesinde namazdan bahsetmektedir. Örnek mahiyetinde bir kısmı şöyledir: “*Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin.*”³¹⁹ “*Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah’ın huzurunda durun.*”³²⁰ “*Güvene kavuştunuz mu namazı tam olarak kılın. Çünkü namaz, mü’minlere belirli vakitlere bağlı olarak farz*

³¹⁴ Ankebût, 29/45.

³¹⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu’s-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Na’budu ve İyyâke Nestâîn*, thk. Muhammed el-Mu’tasım Billâh el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1416/1996), 2/106.

³¹⁶ Salih b. Abdullah b. Humeyd, *Nadratu’n-Nâim Fî Mekarimi Ahlaki’r- Rasuli’l-Kerîm* (Cidde: Dar-ul Velise, 1431), 1/33.

³¹⁷ Tirmizî, “Tahâret”, 1.

³¹⁸ Nesâ’î, “muhârebe”, 2.

³¹⁹ Bakara, 2/43.

³²⁰ Bakara, 2/238.

kılınmıştır.”³²¹ Namazın dinimizdeki önemi ve konumunu ifade eden birçok hadis-i şerif de vardır ki bir kısmı şöyledir: İbn Mes’ûd’un (r.a.) anlattığına göre, bir adam Efendimize (s.a.s): “*Âmellerin en üstünü hangisidir?*” diye sorunca Efendimiz şöyle cevap verdi: “*Vaktinde kılınan namaz ve anne babaya iyilik etmektir. Sonra da Allah yolunda cihad etmek gelir.*”³²² İbni Mes’ud (r.a.) Resûlullah (s.a.s.) “*(Kıyamet gününde) kulun ilk önce hesaba çekileceği şey, namazdır.*”³²³ dediğini rivâyet etmektedir.

Namaz esnasında kul, bedenini, elbisesini ve namaz kıldığı yeri temiz tutması gerektiği gibi kabini de kinden nefretten hasetten arındırıp temiz tutar. Müslüman kardeşleriyle birlikte kalplerini Rabbine, yüzlerini de Beytullahı (Kâbeye) çevirip bütün uzuvlarıyla Rabbini tesbîh eder. Dili, elleri, ayakları, başı ve vücudunun diğer uzuvları da bu büyük ibadetten nasibini alır. Namaz, hamd etmeyi, tesbîhi, hakka şahitliği, Kur’an-ı Kerîm okumayı ve itaatkâr bir pozisyonda Allah’ın huzurunda durmayı, tekbirlerle Allah’ın büyüklüğüne teslimiyeti ve saygıyı içerir. Rabbinin huzurunda huşû içerisinde eğilip Yüce Allah’a (c.c.) en yakın an olan secde pozisyonunu alarak kibir ve gururdan arınıp tevazu ile Rabbine yönelir. Böylelikle namaz kalbi yumuşatıp kişiyi alçakgönüllü hale getirir. Daha sonra da Allah’a hamd ederek namazını bitirir. Peygamberi Hz. Muhammed’e (s.a.s.) salât ve selam getirerek, Rabbinden dünya ve ahiret mutluluğunu diler.³²⁴

Namaz kulun, Rabbiyle olan sağlam bağının korunmasını sağlayıp hayatına düzen ve disiplin kazandırır. Namazın insanın manevî hayatına olan derin etkisini birkaç maddede açıklayalım.

Namaz Nefsin Huzur Kapısıdır. İnsan namâz kılarken, Allah’a karşı huşû ve saygı içinde durur. Dünyevî problem ve sıkıntılarını bir kenara bırakarak sadece Yüce Allah’a odaklanır. Bu sayede î mânî güçlenip, kalbi huzur bulur, içindeki sıkıntılar dinler ve hayatın zorluklarına karşı manevî güç kazanır. “*Ey îman edenler! Sabrederek ve namaz kılarak Allah’tan yardım dileyin. Şüphe yok ki, Allah sabredenlerle*

³²¹ Nisa, 4/103.

³²² Buhârî, “Tevhîd”, 48.

³²³ Nesâ’î, “Muhârebe”, 7.

³²⁴ Muhammed b. Abdullah b. Salih Es-sehim, *El-İslam usûluhi ve mebâdihi*, 2/124.

beraberdır.”³²⁵ meâlindeki âyet-i kerîme, zorluklar karşısında insanı hem ruhen hem de dış hayatta güçlü kılacak iki temel öğeden yararlanmamızı tavsiye etmektedir. Sabır, insanı ruhen olgunlaştırdığı gibi namaz da Allah’a kulluğun, teslimiyetin, aktif ve düzenli bir hayatın göstergesidir.

Namaz Günahlara Karşı Kalkandır. Kişi namazlarını eda etmekle huzura kavuşur. Kıldığı namaz kendisini iyilik yapmaya ve kötülüklerden sakınmaya sevkeder. Kişi kendisinin sürekli gözetlendiği bilinciyle Allah’ın belirlediği sınırları aşmaz. “(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor. Allah’ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah, yaptıklarınızı biliyor.”³²⁶ âyet-i kerîmesinde üç önemli husûsa dikkat çekilmektedir. Birincisi; Hz. Muhammed’e (s.a.s.) Kur’an’ı okuması emredilmektedir. Zîra Kur’an, Allah’ın kelamı ve insanlık için bir hidayet rehberidir. İkincisi; İslam’ın en önemli farzlarından biri olan namazın dosdoğru kılınması emredilmektedir. Zîra namazın insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyduğu ifade edilmektedir. Üçüncüsü ise; Aynı zamanda Allah’ı (c.c.) anmak olan namazın büyük bir ibadet olduğuna dikkat çekilmektedir. Zîra namazda Allah’ın isimleri zikredilir ve O’na dua edilir. Allah’ı anmak da insana huzur ve güven vermektedir.

Namaz Günahlara Kefarettir. Dinimizde namaz, Allah’a kulluk ve ona bağlılığın bir göstergesi olmasıyla beraber, günahlara kefaret olma özelliğine de sahiptir. Bu bağlamda, Kur’ân-ı Kerîm’de ve Hz. Peygamberin (s.a.s.) hadislerinde namazın günahlara kefaret olma ve mânevî arınma sağlayıcı bir ibadet olduğu vurgulanmaktadır. “(Ey Muhammed!) Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt alanlar için bir öğüttür.”³²⁷ âyet-i kerîmesinde namazın günahlara kefaret olma özelliğine işaret edilmektedir. Hadis-i şeriflerde de namazın günahlara kefaret olma özelliğiyle ilgili birçok rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyetlerden birkaçı şunlardır: *Ebû Hüreyre’den nakledildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Müslüman (veya mü’min)*

³²⁵ Bakara, 2/153.

³²⁶ Ankebût, 29/45. 1

³²⁷ Hûd, 11/114.

*bir kul/kişi abdest alır da yüzünü yıkarsa, gözleri ile baktığı her günah suyla (yahut suyun son damlasıyla) yüzünden çıkar gider. Ellerini yıkadığı zaman elleriyle işlediği her günah su ile (veya yahut suyun son damlasıyla) beraber ellerinden çıkar gider. Ayaklarını yıkadığı zaman ayaklarının yürüyerek işlediği her günah su ile (veya suyun son damlasıyla) birlikte çıkar gider. Sonunda o kul/kişi günahlarından arınmış olur.*³²⁸ Humrân'dan nakledildiğine göre, Hz. Osman abdest alırken dedi ki: Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şöyle dediğini işittim: *"Bir kimse abdest alır ve güzelce abdest almaya özen gösterir, ardından da namaz kılarsa, bu abdestle namaz arasında işlediği (günahlar) o namazı kılincaya kadar mutlaka bağışlanır."*³²⁹ Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre, Efendimiz (s.a.s.) : *"Bir kimse evinde güzelce temizlenir, sonra Allah'ın farzlarından bir farzı yerine getirmek için Allah'ın evlerinden birine giderse, attığı adımlardan her biri bir günahı silip yok eder; diğer adımı da onu bir derece yükseltir."*³³⁰ Namazın günahlara kefarete olma özelliğinin dinî boyutunun yanında psikolojik ve sosyolojik boyutları da bulunmaktadır. Namaz, insanın ruhunu ve bedenini disipline ederek, onu günahlardan uzak tutmaya yardımcı olur. Ayrıca, namaz insanın Allah'a karşı olan sorumluluk bilincini artırarak, onu doğru ve ahlakî bir yaşam sürmeye teşvik eder.

Namaz nefsi bencillik ve nefretten arındırır. Cemaatle namaz kılma mekânları olan mescidler, sadece namaz kılmak için kullanılan mekânlar olmanın ötesinde, mü'minleri bir araya getiren ve sosyal ve mânevî açıdan önemli işlevler gören kutsal mekânlardır. Mü'minler, saf tutarak omuz omuza verdiklerinde, birlik ve beraberlik duygularını pekiştirirler sık sık mescitlerde bir araya gelen mü'minler, birbirleriyle muhabbet etme ve sohbet etme imkânı da bulurlar. Bu sayede, aralarındaki bağlar güçlenir ve dayanışma ruhu artar. Karşılıklı sevgi ve saygı duyguları gelişir. Bu durum, toplumda huzur ve barışın sağlanmasına katkıda bulunur. Böylelikle inananlar, birbirine karşı kin ve hased duygularından da arınırlar. Cemaatle namaz kılmanın mânevî açıdan da birçok faydası vardır. Birlikte yapılan ibadet,

³²⁸ Muslîm, "Tahâret", 32; Tirmizî, "Tahâret", 1.

³²⁹ Buhârî, "Vudû", 24; Muslîm, "Tahâret", 5.

³³⁰ Muslîm, "Mesâcid", 51.

Allah’a (c.c.) olan yakınlığı ve bağlılığı artırır. Günahlardan arınmaya ve mânevî olgunluğa ulaşmaya vesile olur.

Mü’mîn’in Yolunda ve Simasında Nur’dur. Namaz, mü’mînin hayatında bir yol gösterici olarak işlev görür. Beş vakit namaz kılmak, mü’mine gün içinde belli bir disiplin ve düzen sağlar. Bu disiplin, kişinin hayatının diğer alanlarında da kendini gösterir ve daha organize ve sorumlu bir birey olmasına yardımcı olur. Namazın kişinin görünüşüne de etkisi olduğu kabul edilir. “...Onların, rükû ve secde hâlinde, Allah’tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün. Onların secde eseri olan alametleri yüzlerindedir.”³³¹ âyet-i kerîmesinde ifade buyurulduğu üzere, düzenli namaz kılan kişilerin yüzlerinde bir nur ve huzur olduğu, bu da kişinin iç dünyasındaki mânevî güzelliğin dışa yansıması olarak yorumlanır.

Dolayısıyla namaz, sadece bedensel birtakım hareketlerden ibaret olmayıp, insanın sosyal, ahlakî ve psikolojik durumunu yakından etkileyen, aynı zamanda kalbinin de arınmasına vesile olup yücelmesini sağlayan önemli bir ibadettir.

3.3.2. Zekât (الزَّكَاةُ)

Sözlükte “artma, arıtma; övgü ve bereket” mânalarına gelen zekât kelimesi, terim olarak Kur’an-ı kerîmde belirtilen sınıflara sarfedilmek üzere dinen zengin sayılan müslümanların mallarından alınan belli payı ifade eder.³³² Aynı kökten gelen “zekaa” (زكا) kelimesi “...Baksın, hangisinin yiyeceği daha temiz ise size ondan erzak getirsin...”³³³ meâlindeki âyet-i kerîmesinde olduğu gibi, “helal” ve “temiz” mânasına gelmektedir.

Rağıb el-İsfehânî, “zekâ” kelimesinin, Allah’ın bereketlendirmesi sonucu hem dünya hem ahiret işlerinde artma ve çoğalma anlamında olduğunu, ayrıca nefsi arındırma mânasında da kullanıldığını ifade etmektedir. Bundan dolayı da zekât veren kişi yaptığı bu eylem ile dünyada övgüye layık olup ahirette de mükâfat ve sevaba nail

³³¹ Fetih, 48/29.

³³² Mehmet Erkal, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/197.

³³³ Kehf, 18/19.

olur.³³⁴ Zekât sadece maddi bir yardım değil, aynı zamanda kişiyi ve mal varlığını "temizleme" ve "arındırma" anlamına da gelmektedir. *“Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (Onların kalplerini yatıştırır.) Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”*³³⁵ Zemahşerî der ki; zekât kelimesi ayn (mal) ile mana arasında ortak bir isimdir. Ayn zekât olarak ihtiyaç sahiplerine verilen miktardır. Mana ise bu âmel sonucu meydana gelen arınmadır.³³⁶

Malın belirli bir kısmını ihtiyaç sahipleriyle paylaşmaya “zekât” denilmesinin birkaç sebebi vardır:

Temizleme: Zekât, kişinin mal varlığını temizlemesini sağlamaktadır. Çünkü zekât Allah’a şükretmenin bir yolu olarak görülür. Zekât vererek, Müslümanlar mallarının bir kısmını Allah’a verir ve bu sayede mallarını bereketli ve helâl hale getirirler.

Arınma: Zekât, cimrilikten ve açgözlülüğten arınmanın bir aracı olarak da görülür. Müslümanlar zekât vererek, bencil duygulardan kurtulup, cömertlik ve fedakârlık gibi erdemleri geliştirirler. Nefsi cimrilik hastalığından arındırıp, cömertliğe alıştırır. İhtiyaç sahibinin de malına karşı kem göz ile bakmasının önüne geçer.

Büyüme: Zekât, toplumda maddi kaynakların adil bir şekilde dağılmasını sağlayarak toplumun refahını ve kalkınmasını sağlar. Zekât, fakirlerin ve ihtiyaç sahiplerinin temel ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olur ve bu sayede toplumda huzur ve istikrar sağlanır.³³⁷

İslam’ın beş temel şartından biri olan zekât sadece maddi bir yardımlaşmadan ibaret olmayıp, aynı zamanda kalbin de arınması için bir vesiledir. Zekâtın kalbi arındırmadaki etkisi ve önemi şu şekilde özetlenebilir:

³³⁴ Râğıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi ’l-Kur’ân*, 381.

³³⁵ Tevbe, 9/103.

³³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/176.

³³⁷ Vehbe b. Mustafa Ez-Zuhayli, *El-fikhü’l islami ve edilletuhu* (Dimeşk/Suriye: Dar-ul Fikr, 1433), 3/1791.

Cömertlik ve Fedakârlık: Zekât, kişinin maddi varlıklarından fedakârlık yapmasını ve ihtiyaç sahiplerine cömert davranmasını teşvik eder. Bu sayede cimrilik ve bencillik gibi olumsuz duyguların azalmasına yardımcı olur. *“Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine’ye) yerleşmiş ve îmanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hirsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”*³³⁸ âyet-i kerîmesinde ifade edilen cömertlik ve fadakarlığın örneği zakâtta da mevcuttur. İnsan çalışıp emekle elde ettiği malının belirlenen kısmını, kalan kısmı arındırmak için zekât olarak vermektedir. Bu davranışla malını arındırdığı gibi, kalbini de arındırıp huzurlu kılar.

Merhamet ve Şefkat: Zekât, ihtiyaç sahiplerinin durumunu düşünmeye, ihtiyaç sahiplerine karşı merhamet ve şefkat duygularını geliştirmeye yardımcı olur. Bu da kalbin yumuşamasına ve Allah’a (c.c.) yakınlaşmasına katkıda bulunur. *“Bildiği halde yanibaşında komşusu aç iken tok yatan (gerçek manada) îman etmiş değildir.”*³³⁹ buyuran Hz. Peygamber (s.a.s.), îmânın bir gereği olarak paylaşmayı emretmektedir. Zekât insanların birbirine karşı merhamete vesile olacağı gibi Yüce Allah’ın da kuluna karşı merhametine vesile olmaktadır. *“Azabım var ya, dilediğim kimseyi ona uğrattırım. Rahmetim ise her şeyi kapsamıştır. Onu, bana karşı gelmekten sakınanlara, zekâtı verenlere ve âyetlerimize inananlara yazacağım.”*³⁴⁰ âyet-i kerîmesinde zekât verenin de Allah’ın rahmetine mazhâr olacağı ifade edilmektedir. Efendimiz (s.a.s.) *“Yeryüzündekilere merhamet ediniz ki, göktekiler de size merhamet etsin”*³⁴¹ buyurarak birbirlerine merhamet edenlere Allah’ın da merhamet edeceğini haber vermektedir. Dolayısıyla insanın merhamet ve şevkat duygularının güçlenmesinin yolu, insanları mutlu etmek onların ihtiyaçlarını giderip infakta bulunmaktan geçer. Yapılan infak ile kişinin malı arındığı gibi kalbi de huzur bulup hoşnut olmaktadır.

³³⁸ Haşr, 59/9.

³³⁹ Hâkim, *el-Mustedrek âle’s-Sahihayn*, 6/15.

³⁴⁰ Â’râf, 7/156.

³⁴¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58.

Minnettarlık ve Şükür: Zekât veren kişi, sahip olduğu nimetlerin farkına varır ve Allah’a şükretme duygusu artar. *De ki: “Şüphesiz, Rabbim rızkı kullarından dilediğine bol bol verir ve (dilediğine) kısar. Allah yolunda her ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır.”*³⁴² âyet-i kerîmesinde, malların gerçek sahibinin Allah olduğunu, dilediğine az dilediğine fazla verdiğini ifade buyurmaktadır. Ayrıca infakta bulundukça da yerini dolduracağını vaadettir. Zemahşerî’ye göre; Mal ve servetlerin kişiyi Allah’a yaklaştırabilmesi, ancak bunları O’nun rızası doğrultusunda, paylaşmakla mümkün olabilmektedir.³⁴³

Kul Hakkı Bilinci: Zekât, kişinin sahip olduğu varlıkların bir kısmının başkalarına ait olduğu bilincinin gelişmesine yardımcı olur. Zîra kişinin sahip olduğu malın içerisindeki zekât miktarı, ihtiyaç sahibinin onun malı içindeki payıdır. Kişi emânet olan malı sahibine temlik etmek durumundadır. *“Mallarında (yardım) isteyen ve (iffetinden dolayı isteyemeyip) mahrum olanlar için bir hak vardır”*³⁴⁴

Nefsi Terbiye: Zekât, nefsin cimrilik ve bencillik gibi olumsuz yönlerini terbiye etmeye ve arındırmaya yardımcı olur. *“Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (Onların kalplerini yatıştırır.) Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”*³⁴⁵

Zekâtın kalbi arındırabilmesi için dikkat edilmesi gereken hususlar bulunmaktadır. Niyet ve uygulamada bu önemli hususlara dikkat edilmesi gerekir. Bu hususlar şunlardır:

Niyet ve İhlas: Zekât vermenin asıl amacı Allah’ın rızasını kazanmak ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek olmalıdır. İhtiyaç sahibini incitmeden, başa kakmadan gönül hoşnutluğuyla nazik ve saygılı bir şekilde zekat verilmelidir. Zekât alan kişide minnet duygusu uyandırmak veya onu rencide etmekten kaçınılmalıdır. *“Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa*

³⁴² Sebe’, 34/39.

³⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/586.

³⁴⁴ Zariyat, 51/19.

³⁴⁵ Tevbe, 9/103.

kakmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rab'leri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de."³⁴⁶ Fakat gösteriş veya riya gibi dünyevî maksatlar zekâtın sevabını ve kalp arındırma etkisini ortadan kaldırır. *"Ey îman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı hâlde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın.*"³⁴⁷

Kaliteli ve İyi Olanı Verebilme: Zekât, malın en değerli kısmından verilmelidir. Zîra zekâtın temel amacı, toplumda mali adaleti sağlamaktır. Malın en değerli kısmından zekât vermek, zekât verenler ile alanlar arasında eşitliği sağlar ve fakirlere daha fazla yardım ulaşmasına vesile olur. *"Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir.*"³⁴⁸ âyet-i kerîmesi gerçek iyiliğin ancak en değerliyi en kaliteliyi infak etmekle mümkün olacağını ifade buyumaktadır. Bundan dolayı mü'min, kalıcılacak ve kendisine faydası olacak malının, ancak Allah yolunda harcayacakları olduğu bilinciyle harcama yapmalıdır.

Zekât, sadece maddi bir ibadet olmanın ötesinde, sözlük manâsından da anlaşılacağı üzere, kalbi arındıran ve nefsi tezkiye eden bir ibadettir. Zekât vermek, kişinin cömertlik, merhamet, kanaatkârlık, diğergalık gibi olumlu duygularını geliştirmesine; kin, nefret, cimrilik, bencillik, kibir gibi olumsuz duygularından da arınmasına vesile olmaktadır.

3.3.3. İnfak (الانفاق)

Sözlükte *"tükenmek, tamamlanmak, son bulmak"* anlamındaki nefk kökünden türetilen *"infâk"* kavramı *"bitirmek, yok etmek; yoksul düşmek"* gibi anlamlara gelse de daha çok *"para veya malı elden çıkarmak"* mânasında kullanılmaktadır. Dinî-ahlâkî bir terim olarak da Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu elde etmek amacıyla kişinin kendi servetinden harcama yapması, muhtaçlara aynî ve nakdî yardımda bulunması

³⁴⁶ Bakara, 2/262.

³⁴⁷ Bakara, 2/264.

³⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/92.

demektir. Bu bakımdan infak, farz olan zekâtı ve gönüllü olarak yapılan her çeşit hayrı içermektedir.³⁴⁹

İnfak kelimesi Kur'an-ı kerîmde birçok manada kullanılmıştır. Bu kullanımları birer örnekle açıklayacağız.

Zekât Mânası: “الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ” *“Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah (c.c.) yolunda harcarlar.”*³⁵⁰ Taberî; yani “zekâtlarını verirler” şekline açıklamıştır.³⁵¹

Sadaka Manası: “الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ” *“Onlar bollukta ve darlıkta Allah (c.c.) yolunda harcayanlardır...”*³⁵² Burada darlık ve bolluk zamanlarında harcamaktan maksat, Allah rızası için verilen sadaka anlamındadır.³⁵³

Cihat İçin Harcama Manası: وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ *“(Mallarınızı) Allah (c.c.) yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın...”*³⁵⁴ İbni Âşûr âyetin tefsirinde şöyle der: Düşmanın savaş silahları kendilerinkinden daha fazla olduğundan dolayı Müslümanlara düşmanlarıyla savaşmaları emredildiğinde öncelikle savaş masraflarını karşılamak ve kendilerini savunmak için gerekli olan maddî fedakârlıklarda bulunmaları talep edilmektedir. Harcama emrinin muhatapları ise sadece savaşanlar değil tüm müslümanlardır.³⁵⁵

Aileye ve Çocuklara Harcama (Nafaka) Manası: وَإِنْ كُنَّ أُولَاتٍ حَمْلٌ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ *“...Eğer hamile iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını verin...”*³⁵⁶ meâlindeki âyet-i kerîme, boşanan kadınların hamile olması durumunda

³⁴⁹ Mustafa Çağrı, “İnfak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/289.

³⁵⁰ Bakara, 2/3.

³⁵¹ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, 1/249.

³⁵² Âl-i İmrân, 3/134.

³⁵³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 4/90.

³⁵⁴ Bakara, 2/195.

³⁵⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 2/212.

³⁵⁶ Talâk, 65/5.

doğum yapıncaya kadar masraflarının karşılanması, nafakasının üstlenilmesi gerektiğini ifade etmektedir.³⁵⁷

Fakirlik ve Yoksulluk Manası: *قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ* “De ki: “Eğer siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, o zaman da tükenir korkusuyla cimrilik ederdiniz.”³⁵⁸ Mukatıl b. Süleyman der ki: Yani yoksulluk ve fakir kalma korkusu ile cimrilik ederdiniz.³⁵⁹

Kur’ân-ı Kerîmin birçok âyet-i kerîmesi, Allah (c.c.) yolunda harcamayı teşvik ederken; aynı zamanda başa kakmak, incitmek ve gösteriş yapmak gibi iyilikleri ve âmelleri yok eden hasletlerden de sakınmayı emrediyor. Bu hususlarla ilgili de dört belîğ örnek verilmektedir.

Birinci Örnek: “Mallarını Allah (c.c.) yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir. Allah (c.c.), dilediğine kat kat verir. Allah (c.c.), lutfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”³⁶⁰ Bu âyet-i kerîmede sadece Allah (c.c.) rızası gözetilerek yapılacak harcamanın ahiretteki karşılığının örneği, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum tanesi gibidir. Bu şekilde yapılan infakın ahiretteki karşılığı bire yedi yüz veya daha fazladır.

İkinci Örnek: “Ey îman edenler! Allah (c.c.)’a ve ahiret gününe inanmadığı hâlde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan ve maruz kaldığı şiddetli yağmurun kendisini çıplak bıraktığı bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah (c.c.), kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmez.”³⁶¹ Bu âyet-i kerîmede de mallarını Allah yolunda harcamasına rağmen minnet ve eziyet ederek âmelini boşa çıkaranlar örneklendirilmiş. Tıpkı Allah rızasını gözetmeksizin, ahiret sevabını ummaksızın, gösteriş yapmak için infak yapanlar gibi. Bunların da misali üzerinde biraz toprak

³⁵⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 30/564.

³⁵⁸ İsra, 17/100.

³⁵⁹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 15/98.

³⁶⁰ Bakara, 2/261.

³⁶¹ Bakara, 2/264.

bulunan ve maruz kaldığı şiddetli yağmurun kendisini çıplak bıraktığı bir kayanın durumu gibidir. Şiddetli yağmurun kaya üzerindeki toprağı silip süpürdüğü gibi minnet, eziyet ve gösteriş de sevapları silip süpürür.

Üçüncü Örnek: “Allah (c.c.)’ın rızasını kazanmak arzusuyla ve kalben mutmain olarak mallarını Allah (c.c.) yolunda harcayanların durumu, yüksekçe bir yerdeki güzel bir bahçenin durumu gibidir ki, bol yağmur alınca iki kat ürün verir. Bol yağmur almasa bile ona çiseleme yeter. Allah (c.c.), yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”³⁶² Bu âyet-i kerîmede de Allah’ın rızası uğruna gönül hoşnutluğuyla yapılan infâkın karşılığı bol yağmur veya bir çiselemeyle bile bol bol ürün veren yüksek yerdeki bahçe gibidir. Bu bahçenin bol ürün vermesi için nasıl ki bir çiseleme bile yeterliyse, aynı şekilde o muazzam sevabı elde etmek için az bir infâk bile yeterlidir. Yeter ki yapılan infak, Allah’ın rızasını kazanma uğruna ve gönül hoşnutluğuyla yapılsın.

Dördüncü Örnek: “Herhangi biriniz ister mi ki, içerisinde her türlü meyveye sahip bulunduğu, içinden ırmaklar akan, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçesi olsun; himayeye muhtaç çocukları var iken ihtiyarlık gelip kendisine çatsın; derken bağı ateşli (yıldırımli) bir kasırga vursun da orası yanıversin? Allah (c.c.), düşünesiniz diye size âyetlerini böyle açıklıyor.”³⁶³ Bu âyet-i kerîme infâk edilirken minnet ederek, inciterek ve başa kakarak yapılan harcamaların sevabının nasıl yok olacağını örneklendiriyor. Şöyle ki içerisinde her türlü meyvenin olduğu, içinden ırmakların aktığı, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçeye sahip olan birini düşünün. İhtiyarlık gelip çatıyor. Muhtaç çocukları da var. İhtiyacının en fazla oldu bir zamanda, içinde ateş olan bir kasırga, bahçeyi vurup yakıyor. Aynı şekilde ahirette kişinin en zor durumda, salih bir âmele en çok ihtiyaç duyduğu bir zamanda, kişinin kendince bir Salih âmeli var. Ancak içerisine minnet, eziyet ve riya katılmıştır. İşte bu kötü hasletler, tıpkı içinde ateş olan kasırganın bahçeyi yok etmesi misali, âmelerini yok edip bitirecektir. Bahçeden eser kalmadığı gibi, salih âmelden de eser

³⁶² Bakara, 2/264.

³⁶² Bakara, 2/265.

³⁶³ Bakara, 2/266.

kalmaz. Minnet, eziyet ve gösteriş, içerisinde ateş olan kasırğa misali infaktan hâsıl olacak sevabı yakıp kül edecektir.

İnfâk, maddî varlıklardan Allah (c.c.) rızası için başkalarına vererek paylaşmaktır. İnfâkın en önemli etkilerinden biri de kalbin arınmasıdır. *“Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et...”*³⁶⁴ meâlindeki âyet-i kerîme, tebûk seferine katılmamakla beraber, mâlî destek vermekten de geri duran bazı sahabeler ile ilgilidir. Pişman olup, hatalarını telafi etmek amacıyla, Peygamber Efendimize (s.a.s.) gelerek: *“Bu, bizi seferden geri bırakan malımızdır. Onu sadaka olarak dağıtıp bizi arındır.”* deyip mallarını infâk etmek istedikleri rivâyet edilmektedir. Yaptıkları infâkla da hatalarının telafi edilmesi, günahlarının bağışlanması ve nefsilerinin arınması için bu âyet-i kerîme bir yol gösterici olarak gelmiştir.³⁶⁵ Zîra kullarının sadakalarını da tevbesini de kabul eden, büyük merhamet sahibi olan Yüce Allah’tan başkası değildir.³⁶⁶

Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ile özel görüşmek isteyenlerin sayısının çoğalması, peygamberi zor durumda bırakıyor. Onun daha çok ilgi ve himayeye muhtaç olanlara gerektiği kadar zaman ayırmasını engelliyor, bu da kendisini üzüyordu. Mücâdele süresindeki, *“Ey îman edenler! Peygamber ile baş başa konuşacağınız zaman, baş başa konuşmanızdan önce bir sadaka verin. Bu, sizin için daha hayırlı ve daha temizdir...”*³⁶⁷ meâlindeki âyet-i kerîmenin nüzûlüyle, Efendimiz (s.a.s.) ile özel görüşme âdâbına ilişkin bir düzenleme getirildi; hali vakti yerinde olanların özel konuşmalarından önce fakirlere verilmek üzere bir bağışta bulunmaları istendi. Sadakanın arındırma ve temizleme fonksiyonu gözönünde bulundurulduğunda, âyet- i kerîmedeki bu hususun kendileri için daha hayırlı olacağı ve arınmalarını sağlayacağı anlaşılmaktadır.³⁶⁸ Taberî, Resûlullah (s.a.s.) ile özel konuşmaları öncesinde sadaka vermeleri, Allah katında kendileri için daha hayırlı

³⁶⁴ Tevbe, 9/103.

³⁶⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve ’t-tenvîr*, 11/22.

³⁶⁶ Tevbe, 9/104.

³⁶⁷ Mücâdele, 58/12.

³⁶⁸ Râzî, *Mefâtîhu ’l-Ğayb*, 29/496.

olacağı ve kalplerinin günahlardan daha iyi arınmasına vesile olacağını ifade etmektedir.³⁶⁹

Yüce Allah insanlara, îman etme emriyle beraber, kendisini tasarrufa yetkili kıldığı maldan da harcamayı emretmektedir.³⁷⁰ İyiliklerin kötülükleri yok edeceğini³⁷¹ ifade buyuran Yüce Rabbimiz, sadakaların da günahların bir kısmına da keffaret olduğunu haber vermektedir.³⁷² Zîra O'nun vermiş olduğu malı yine O'nun rızası doğrultusunda O'nun yolunda infak etmek, insana huzur ve mutluluk verdiği gibi insanın kalbini arındırmasına ve Allah'a yakınlaşmasına yardımcı olan önemli bir ibadettir. Kişinin bencil arzularından ve dünyevî kaygılarından uzaklaşmasına, merhamet duygusunu geliştirmesine, cömertlik ve şükretme duygularını artırmasına ve günahlarına kefarete olmasına da katkıda bulunur.

Dolayısıyla İnfak, kalbin arındırılmasında ve mânevî terakkide önemli bir araçtır. Kişide cömertlik, fedakârlık, merhamet ve şefkat gibi erdemlerin gelişmesine yardımcı olur. Kalbin mala karşı aşırı sevgi ve olumsuz duygularından kurtulması ve Allah'a yakınlaşması için önemli bir araçtır.

3.3.4 Hac (الحج)

Sözlükte “*gitmek, yönelmek; ziyaret etmek*” anlamlarına gelen hac kelimesi, fıkıh terimi olarak, imkânı olan her müslümanın belirlenmiş zaman içinde, belirlenmiş mekân olan Kâbe'yi, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade eder.³⁷³ Hac, İslam'ın beş şartından biri olup müslümanların ömründe bir defa yerine getirmesi gereken bir

³⁶⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 22/481.

³⁷⁰ Hadîd, 57/7.

³⁷¹ Hûd, 11/114.

³⁷² Bakara, 2/271.

³⁷³ Ömer Faruk Harman, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382.

ibadettir. Hac sadece dinî bir ritüel olmanın ötesinde, mânevî bir arınma ve dönüşüm yolculuğudur.³⁷⁴

İbadetlerin bir kısmı bedenî olup, temel hedefi nefsi olgunlaştırma ve terbiye etmesidir. Bir kısmı da malî ibadetler olup sosyal dayanışma ruhunu güçlendirmektedir. Hac gibi diğer bir kısım ibadet ise hem malî hem de bedenî olup bu özelliklerin tamamını bünyesinde toplamaktadır. Hac ibadetinin hem bedenî hem de malî bir ibadet oluşu, hac ibadetinin işlevini de zenginleştirmektedir. Müslümanlar bedenlerini ve mallarını Allah’a adayıp, O’na olan bağlılıklarını göstererek gerek yaya olarak gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde tevhîdi simgeleyen tek bir istikamete doğru yol alırlar.³⁷⁵ Dünyanın dörtbir tarafından bu istikamete doğru yol alan Müslümanlar, birlik içerisinde aynı hedef ve amaçla aynı menasikleri yaparak aynı ideallere yönelik bir gayret içerisinde olurlar. *“Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe’nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler.”*³⁷⁶ âyet-i kerîmesinde ifade buyurulduğu gibi mümünlerin kutsal topraklara olan muhabbetleri Hz. İbrâhîmin (a.s.) duasından gelmektedir.

Kalbi arındırmada haccın etkisi fazladır. Zîra hac ibadeti, nefsin arzularını kontrol etmeyi ve Allah’a teslim olmayı öğreten bir ibadettir. Hac sırasında hacı adayları, birçok zorlukla karşılaşır ve bu zorluklar karşısında sabırlı olmayı ve nefislerini terbiye etmeyi öğrenirler. *“Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur. Siz ne hayır yaparsanız, Allah (c.c.) onu bilir. (Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takva (Allah (c.c.)’a karşı gelmekten sakınma)dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının.”*³⁷⁷ âyet-i kerîmesinde ifade buyurulduğu gibi hac ibadetine başlayan kişi, nefsin arzularını dizginleyip dünyaya ve onun süslerine meyletmez.

³⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Enver Polatoğlu, *“Kur’ân’da Hac”*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, 5-21.

³⁷⁵ Hac, 22/27.

³⁷⁶ İbrâhîm, 14/37.

³⁷⁷ Bakara, 2/197.

Ahlâksızlıktan sakınır, öfke kontrolünü sağlayıp kalbini itaatinden ayırmaz. Hac sırasında nefrete sebep olan çekişmelere girmez, kimseyle tartışmaz, Onunla herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşene de “selam” deyip geçer.³⁷⁸ Hac, insanı âdeta madde âleminde ruhanî âleme taşıyan bir ibadet olduğu için, âyet-i kerimede “*Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur*”³⁷⁹ buyurularak, insanın bu ibadete niyet edip başladığı andan itibaren sözlerinde, tutum ve davranışlarında, insanlarla ilişkilerinde son derece dikkatli olması gerektiğinin altı çizilmiştir.³⁸⁰

Hac ibadeti, aynı zamanda tevbe ve istiğfarın yoğun olarak yaşandığı bir süreçtir. Bu süreçte hacı adayları, işledikleri günahlardan dolayı pişmanlık duyar ve Allah’tan af dilerler. Özellikle Arafat Dağında yapılan dua ve yakarışlar, kalplerin mânevî bir temizlikten geçmesini sağlar. Bu mânevî atmosfer, kalbin günahlardan arınmasına ve Allah’a yakınlaşmasına yardımcı olur. Peygamber Efendimiz (s.a.s.), “*Her kim bu evi (Kâbe’yi) haccederken, (söz ya da eylemle) cinsel yakınlığa yeltenmez ve kötülük işlemezse, anasının onu doğurduğu günkü gibi (günahsız) hâline dönmüş olur.*”³⁸¹ müjdesini vererek “... (Allah (c.c.) tarafından) kabul edilmiş haccın karşılığı ancak cennettir.”³⁸² buyurmaktadır. Dolayısıyla, hakkıyla yerine getirilen Hac ibadeti, Müslümanların nefislerini terbiye etmelerini, günahlarından arınmalarını Allah’a karşı şükretmelerini ve diğer Müslümanlarla kardeşlik duygularını pekiştirmelerini sağlamaktadır.

Hac ibadeti, Müslümanların birbirleriyle olan sevgi ve merhamet duygularını artıran bir ibadettir. Hac sırasında tüm Müslümanlar aynı kıyafeti giyer ve aynı ibadetleri yerine getirir. Bu da sosyal statü ve sınıf ayrımcılığını ortadan kaldırarak eşitlik ve kardeşlik duygusunu pekiştirir. Hac sırasında hacı adayları, farklı

³⁷⁸ Âlûsî, *Rûhu ’l-Me’ânî fî Tefsîr el-Kur’ânî ’l-Azîm ve’s-Seb’u ’l-Mesânî*, 1/488.

³⁷⁹ Bakara, 2/197.

³⁸⁰ Komisyon (Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. İbrâhîm Kâfî Dönmez, Prof. Dr. Mustafa Çağrırcı, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş), *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1/311; Ayrıca âyet-i kerîme ile ilgili farklı yorumlar için bk. Polatoğlu, *Kur’ân’da Hac*, 75-80.

³⁸¹ Buhârî, “Muhsar”, 10.

³⁸² Buhârî, “Umre”, 1.

milletlerden ve kültürlerden gelen insanlarla bir araya gelir ve onlarla kardeşlik duygularını paylaşırlar. Zîra Kâbe insanlar için toplantı ve güven yeri kılınmıştır.³⁸³ Bu durum, kalbin arınmasını, merhamet ve sevgi ile dolmasını sağlamaktadır.

Hac, sadece bir ibadet olmanın ötesinde, bireysel ve toplumsal açıdan birçok faydaya sahip bir ibadettir. Farklı ülkelerden ve kültürlerden gelen Müslümanları bir araya getiren ve ümmet bilincini güçlendiren bir ibadettir. Hac, Müslümanların mânevî arınma, nefsinin terbiye etme, mânevî doygunluk ve huzur hissetme imkânı veren bir ibadettir. Ayrıca hac, Müslümanların birliğini ve dayanışmasını güçlendiren, eşitlik ve kardeşlik duygusunu pekiştiren önemli bir ibadettir.

Hac ibadeti, Müslümanların mânevî huzur ve tatmin duygusu yaşamasına yardımcı olan bir ibadettir. Hac sırasında hacı adayları, Allah’a yakınlaşmanın ve ibadet etmenin huzurunu ve tatminini yaşarlar. Bu durum, kalbin mânevî gıdasını almasına ve huzura kavuşmasına yardımcı olur. Hac ibadetinin arındırma dışında birçok faydası ve hikmeti vardır. Nitekim Hz. İbrâhim (a.s.) Allah’tan çocuklarına faydalar sağlamasını ve kolaylaştırmasını isterken, kendisinin şartların işlerin sonunu bilmediğini, bunu ancak Yüce Allah’ın bileceğini ifade ederek dedi ki: *"Rabbimiz, Sen gizlediklerimizi de açıkladıklarımızı da bilirsin."*³⁸⁴ Yani Sen kalbimizdeki ayrılık hüznünü ve hallerimizi en iyi bilensin diyerek Allah’a tevekkül edip O’na sığınmıştır.³⁸⁵

3.3.5. Oruç (الصَّوْمُ)

Oruç, sözlükte *"bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak"* anlamına gelen Arapçadaki *"savm"* (sıyâm) kelimesinin Farsça karşılığı olan *"rûze"* kelimesinin Türkçeleşmiş şeklidir. Terim anlamı ise, tan yerinin ağarmasından güneşin batmasına kadar şer’an belirlenmiş ibadeti yerine getirmek niyetiyle yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmayı ifade eder.³⁸⁶ Oruç tutmak,

³⁸³ Bakara, 2/125.

³⁸⁴ İbrâhîm, 14/38.

³⁸⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 19/105.

³⁸⁶ Ali İhsan Yitik, "Oruç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/414.

bedensel ve mânevî bir arınma vesilesidir.³⁸⁷ Oruç tutmak, kendimizi daha disipline ederek nefsi terbiye etmek, nefsi kontrol etmek, günahlardan uzak durmak ve Allah’a yakınlaşmak için önemli bir fırsattır. Zîra açlık hissi, kişinin dünyevî zevklerden uzaklaşmasını sağlar.³⁸⁸ Nimetin değerini bilmeyi ve nimete karşı şükredebilmeye vesile olur. Bu da genel olarak daha mutlu ve huzurlu bir hayatın yaşanmasına katkıda bulunmaktadır. Razî der ki; Ramazan orucunun farziyeti, Yüce Allah’ın Rahîm ism-i Şerif’inin tecellisinden dolayıdır. Çünkü oruçlu kişi aç kaldığında fakirlerin açlığını hatırlar, onlara merhamet eder ve onların ihtiyaçlarını karşılar.³⁸⁹ İbni Âşûr’a göre, orucun hükmü, Cenâb-ı Hakk’ın ümmet için kanunlaştırdığı hükümler arasında büyük bir hüküm olup, nefsi arındırmaya ve ıslah etmeye yönelik ibadetlerden biridir. Toplumu oluşturan fertlerin herbirinin tek tek arınmasına vesile olmaktadır.³⁹⁰ Ebu Talip Mekkî; “*Sabrederek ve namaz kılarak (Allah (c.c.)’tan) yardım dileyin.*”³⁹¹ âyet-i kerîmesindeki “*sabır*”dan maksat oruç olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşünü de Hz. Peygamberin (s.a.s.) Ramazan ayını sabır ayı olarak isimlendirdiği ile delilledirerek sabrın, nefsi arzulardan alıkoymak, onu Rabbinin emirleriyle sınırlandırmak olduğunu ifade etmektedir.³⁹²

İmam Gazzâlî’ye göre orucun üç mertebesi vardır:

1. Avamın orucu: Mide ve cinsel organlara tutturulur. Onların ihtiyaçlarının oruç süresince karşılanmaması esasına dayanır.

2. Havassın orucu: Kulak, göz, di, el, ayak ve diğer tüm azaların günahlardan korunması ile olur.

³⁸⁷ Buhârî, “Savm”, 6.

³⁸⁸ Buhârî, “Savm”, 10.

³⁸⁹ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 1/242.

³⁹⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 2/154.

³⁹¹ Bakara, 2/45.

³⁹² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb fî mu’âmeleti’l-mahbûb ve vasfî tarîki’l-mürîd ilâ makâmî’t-tevhîd*, 1/132.

3. Havassu'l-havassın orucu: Kalbin dünyevî süfli arzulardan ve dünyevî düşüncelerden korunup Allah'ın dışındaki varlıklardan tamamen arınmasıyla olur. Çünkü böylesi oruç Allah'ın dışındaki bir varlığı düşünmekle bile bozulur.³⁹³

Orucun, kalbi arındırmada birçok etkisi vardır. Oruç tutmak, başta nefsi köreltip, bedensel arzuları dizginleyerek günaha girme ihtimalini azaltır. Ayrıca, oruç tutan kişi Allah'a karşı olan bağlılığını ve şükran duygusunu artırarak günahlardan uzak durma çabası içerisinde olur.

Oruç tutmak, öfke, hırs ve kıskançlık gibi olumsuz duyguların kontrol altına alınmasına yardımcı olur. Bu sayede, kişi daha sakin ve daha huzurlu bir hale gelir. Efendimiz (s.a.s.); *“Oruç bir kalkandır. Oruçlu, saygısızlık yapmasın, kötü konuşmasın. Eğer biri kendisiyle dövüşmeye veya sövüşmeye kalkışırsa, iki defa, “Ben oruçluyum.” desin...”*³⁹⁴ buyurarak orucun sadece yemeği ve içmeyi terketmekten ibaret olmayıp, tüm uzuvların bu kurala uyması gerektiği hususuna vurgu yapmaktadır.

Oruç tutmak, açlık ve yoksulluk çeken insanların durumunu daha iyi anlamaya yardımcı olur. Bu sayede, kişi daha merhametli, daha yardımsever ve daha paylaşımcı bir hale gelir. İftâr sofralarında mümkün mertebe yoksulların davet edilmesi bir tarağın dişleri gibi birbirine eşit olan insanların aynı sofrada buluşması merhamet duygularının işlevsel hale gelmesi açısından önem arz etmektedir. Efendimiz (s.a.s.); *“Bir oruçluya iftar veren, o kişinin sevabı kadar sevap elde eder. Oruçlunun sevabından da hiçbir şey eksilmez.”* buyurarak iftar davetlerini teşvik etmiştir.

Oruç tutmak, sahip olduğumuz nimetlerin değerini daha iyi anlamamızı ve nimetlere karşı şükür duygusu geliştirmemizi sağlar. Oruç ile ilgili olan Bakara sûresi 185. âyet-i kerîmesinin sonundaki *وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ* *“...velealleküm teşkürûn.”*³⁹⁵ (Umulur ki şükredersiniz.) ifadesi hem oruç ile ilgili konularda tanınmış olan bazı ruhsatlar için şükretmeyi, hem oruçlu iken açlığın ve susuzluğun zorluğunu bizzat hissederek verilen nimetlerin kadrini ve değerini bilme konusunda şükretmeyi gerektirecek bir durumdur.

³⁹³ Gazzâli, *İhya-u Ulumi'd-din*, 1/234.

³⁹⁴ Buhârî, “Savm”, 2.

³⁹⁵ Bakara, 2/185.

Oruç tutmak, bir sabır imtihanıdır. Kişi oruç tuttuğunda yiyebilecek durumda olan yiyecek ve içeceğe elini dahi uzatmaz, oruçlu olduğu süre zarfında açlığa, susuzluğa ve her türlü günah ve kötülüğe karşı sabreder. Bundan olsa gerek Hz. Peygamber (s.a.s.) “*Oruç, sabrın yarısıdır.*”³⁹⁶ buyurmaktadır.

Sonuç olarak, oruç tutmanın hem psikolojik hem de manevî açıdan birçok faydası bulunmaktadır. Kalbi arındırmak, nefsi terbiye etmek, günahlardan sakınmak ve Allah’a daha yakınlaşmak için etkili bir vesiledir.

3.3.6. Samimi Tевbe

Sözlükte “*geri dönmek, rücu etmek, dönüş yapmak*” anlamına gelen tevbe kelimesi, “*dinde yerilmiş şeyleri terkedip övgüye lâyık olanlara yönelme*” biçiminde tanımlanır.³⁹⁷ Tевbe kelimesi Allah’a nisbet edildiğinde, kulun tevbesini kabul etmesi, onu bu doğrultuda muvaffak kılması demektir.³⁹⁸ Samimi tevbe, kişinin yaptıkları hataları bir daha yapmamak üzere kararlılık göstermesiyle beraber kalp ile pişmalık, dil ile istiğfar ve bedenlen sakınmaktır.³⁹⁹

Yüce Allah insanoğlunu hata ve günah işleyebilecek özellikte yaratmıştır. Bilerek veya bilmeyerek işlediği günahlardan arınmak için de kendisine, günahı terkedip pişman olduğunda tevbe edip arınabilme fırsatını vermiştir. Yüce Allah: “*Onlar çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah (c.c.)’ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler. Zaten günahları Allah’tan (c.c.) başka kim bağışlayabilir ki? Onlar, yaptıklarında bile bile ısrar etmezler.*”⁴⁰⁰ İbni Âşûr’a göre bu âyet-i kerîmede tevbenin üç rüknüne de değinilmiştir. “*Hemen günahlarının bağışlanmasını diler.*” ifadesi, günahı terketmeye ve pişmanlığa, “*yaptıklarında bile bile ısrar etmezler.*” ifadesi ise bir daha dömemek üzere kararlılığa

³⁹⁶ İbn Mâce, “Sıyâm”, 44.

³⁹⁷ Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/279.

³⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisân’l-Arab*, 1/233.

³⁹⁹ Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rîfât*, 70.

⁴⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/135.

işarettir.⁴⁰¹ Tevbe bu açıdan îman ve âmeli yeniden canlandırmak, Allah ile bozulan ilişkileri onarmak ve fıtrata geri dönmektir.

Gazzâlî'ye göre tevbe, biri diğerini gerektiren üç sıralı unsurdan meydana gelmektedir. Birincisi ilim, ikincisi hal ve üçüncüsü ise âmeldir. Birincisi ikinciye gerektirir, ikincisi de üçüncüyü gerektirir. İlim, günahların büyük zararlarını ve günahın kul ile Allah arasına perde olduğunu bilmektir. Kişi günahların bu denli etkisine tam bir ilim ile vakıf olduğunda Allah sevgisinin kaybından ötürü kalpte bir acı hisseder. Bunun sebebinin ise işlemiş olduğu günahlar olduğunu anlar ki bu da tevbenin ilk aşaması olan pişmanlıktır. Birinci mana olan bilgi, ikinci mana olan hal manasını etkiler ve kontrolünü sağlar. İkinci mana da üçüncü manayı gerektirir ki bu da işlenen günahı terk etmek, günahı ömrünün sonuna kadar bırakmaya karar vermekle olur. Bu aşamalara bir bütün olarak “tevbe” adı verilir. Bazen de “tevbe” tek başına pişmanlık anlamına gelip, ilim ön bilgi, günahı terk ise semeresi gibi değerlendirilir.⁴⁰² Ayrıca “pişmanlık tevbedir.”⁴⁰³ hadis-i şerifi de bu minvaldedir.

Mü'minlere karşı sonsuz merhamet sahibi olan Yüce Allah, mü'minlerin hatalarını bağışlayıp ahirette nurlar içinde, altında ırmaklar akan cennet ile müşerref kılabilmek için onları samimi tevbeyle davet etmektedir.⁴⁰⁴ Merhameti gereği, tevbeyle teşvik ederken⁴⁰⁵ hataları affedebileceğini müjdelemektedir.⁴⁰⁶ Yüce Allah, mü'minleri topyekün tevbeyle davet ederken⁴⁰⁷ samimiyetle yapılacak tevbeyle de kabul edeceğini vaatmektedir.⁴⁰⁸ Hz. Peygamber (s.a.s); “Bir kimse bir günah işler de ardından güzelce abdest alır, sonra kalkıp iki rekât namaz kılar ve Allah'tan bağışlanma dilerse, Allah onu mutlaka bağışlar.”⁴⁰⁹ buyurmaktadır. Diğer taraftan Yüce Allah tevbe

⁴⁰¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/93.

⁴⁰² Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, 3/4.

⁴⁰³ İbn Mâce, “Zühd”, 30.

⁴⁰⁴ Tahrim, 66/8.

⁴⁰⁵ Nahl, 16/119; Furkan, 25/70; Taha, 20/82.

⁴⁰⁶ Nisa, 4/17.

⁴⁰⁷ Nûr, 24/31.

⁴⁰⁸ Şûra, 42/25.

⁴⁰⁹ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 26.

edenin tevbesine büyük bir sevinç duyarken⁴¹⁰ tevbeyi ihmal edenleri de kınayıp onları zalim olarak nitelendirmektedir.⁴¹¹

Hz Peygamber (s.a.s): *“Her insan hata yapabilir. Ancak hata yapanların en hayırlısı çokça tevbe edendir.”*⁴¹² buyurarak hatadan sonra arınmanın önemine vurgu yapmıştır. İsmet sıfatı gereği beşer olması hasebiyle potansiyel günah işleyebilmesi bile ilahi koruma altına alınmış⁴¹³ pak ve temiz olup âlemlere rahmet olarak gönderilen⁴¹⁴ Efendimiz (s.a.s.) günde yetmiş defadan fazla⁴¹⁵ veya yüz defa Allah’tan istiğfar dilediğini⁴¹⁶ ifade etmektedir. Tevbenin geciktirmesine gelince, Yüce Allah (c.c.): *“Allah’ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden pişmanlık getirenlerin tevbesidir; işte Allah bunların tevbesini kabul eder; Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir. Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çattığında “Ben şimdi tevbe ettim” diyenlerle kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tevbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışsınız.”*⁴¹⁷ buyurarak tevbenin hatadan hemen sonra yapıp geciktirilmemesi hususuna işaret etmektedir. Razî; Allah’ın, bilmeden kötülük edip de sonra hemen pişman olanların tevbesini kabûl edeceğini; kötülükleri yapıp yapıp da ölüm gelip çattığında yeniden tevbeye yönelenlerin tevbesini de kabul etmeyeceğini ifade buyurmaktadır. Böylece bu iki kısım arasında âklî taksimat yoluyla geriye üçüncü bir kısım kalıyor. Onlar da kasıtlı olarak kötülük yapan, sonra da tevbe eden kimselerdir. Yüce Allah, ne tevbelerinin kabul edileceğini beyan etmiş, ne de tevbelerinin iade edileceğini beyan etmiştir. Bu kimselerin durumları Yüce Allah’ın meşiyetine kalmış dilediğini affeder.⁴¹⁸

Kalbi arındırmada tevbenin etkisi ve önemi fazladır. Zîra tevbe özünde pişmanlıktır. Fıtrat üzere temiz olan mü’minlerin kalbi, işlenen hata nedeniyle

⁴¹⁰ Muslîm, “Tevbe”, 2.

⁴¹¹ Hucûrat, 49/11.

⁴¹² Tirmizî, “Kıyâmet”, 49.

⁴¹³ Fetîh, 48/2

⁴¹⁴ Enbiya, 21/107.

⁴¹⁵ Buhârî, “Daavât”, 3.

⁴¹⁶ Muslîm, “Zikir”, 41.

⁴¹⁷ Nîsa, 17/18.

⁴¹⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 10/10.

huzursuz olur. Günahlardan pişmanlık duyularak, tevbe edilmediğinde İşlenen her günah bir süre sonra sıradanlaşıp kalpte derin izler bırakır. Peygamberimiz (s.a.s.) günahın bu etkisini şöyle açıklamaktadır: “*Kul bir hata yaptığı zaman kalbinde siyah bir iz meydana gelir. Eğer kişi, o günahı terk eder ve tevbe edip af dilerse kalbi o lekeden temizlenir. Eğer, aynı günahı işlemeye devam ederse, kalpteki leke artar. Hatta bir zaman gelir, kalbi tamamen kaplar.*” İşte bu durum Allah’ın, “*Hayır onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.*”⁴¹⁹

Hz. Peygamber (s.a.s.) günahı, “*kalbini tırmalayıp insanların buna muttali olmasından hoşlanmadığın şeydir.*”⁴²⁰ şeklinde tanımlamıştır. Dolayısıyla günah ve hatalar inananların gönüllerine ağır gelmektedir. Bu anlamda tevbe, gönlü huzursuz kılan, insanı psikolojik olarak çökerten, kalbi sürekli tırmalayan kötü durumdan bir kurtuluş olarak açıklanabilir.

Tevbe insanın karşılaşacağı sıkıntılı ve zorlu durumlarda gizliyi aşıkırı hatta gönüllerdekini dahi bilen⁴²¹ Yüce Yaradana bir iltica olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle tevbe Allah’ın eşsiz merhametine sığınma çabasıdır. Zîra Yüce Allah kendi aleyhlerine aşırıya giden kullarına bile merhatinden ümitlerini kesmemelerini, Allah’ın bütün günahları affedeceğini, çok bağışlayan ve çok merhametli olduğunu müjdelemektedir.⁴²² Razî bu âyetteki “*kendi aleyhlerine olarak*” tercüme edilen “*alâ enfüsihim*” deyiimiyle, günah işleyen kişinin, her şeyden önce kendi ruhunu ve hayatını kirleteceğine ve kendisine zarar vereceğine dikkat çekmektedir.⁴²³ Ayrıca şahitliği gizleyenler hakkındaki “*şüphesiz onun kalbi günahkârdır.*”⁴²⁴ âyetin bu ifadesi, şahitliğin gizlenmesi ve bilinenin söylememesinin dışa vuran vücut hareketiyle değil, zihin ve iradeyle (bu mânada kalple) işlenen bir günah olduğuna işarettir. Bu sebeple şahitliği gizleyen için “*Kalbi günahkârdır*” ifadesi kullanılmıştır. Zemahşerî, günah işlemenin sadece kalp ile alakalı bir durum olmadığını diğer azaların da etkisinin

⁴¹⁹ Mutaşifin, 83/14.

⁴²⁰ Muslîm, “Birr”, 5.

⁴²¹ Fatır, 35/38.

⁴²² Zümer, 39/53.

⁴²³ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 27/4.

⁴²⁴ Bakara, 2/283.

bulunduğunu ifade eder. Ardından bunun neden kalbe isnad edildiğini tartışır. Ona göre şahadeti ketmetmek, onu gizlemek ve konuşmamak demektir. Bu da kalp ile işlenen bir günah olduğu için ona nisbet edilmiştir. Zîra fiili pekiştirme amacıyla onu ilgili organa bağlamak daha belâgatlıdır. Örneğin görme eylemine vurgu yapılmak istendiğinde “Gözlerimle gördüm.” işitme eylemine vurgu yapılmak istendiğinde “Kulaklarımla duydum.” denilmektedir. Hem kalp, bütün organların başıdır. Öyle ki, şahitliği gizlemenin sadece dil ile ilgili günahlardan biri olmadığı, bilakis düşünmenin kaynağı olan kalp ile de ilgili olduğu, dilin de onun tercümanı olduğu bilinmelidir. Çünkü kalplerin âmelleri, bütün uzuvların âmellerinden daha büyüktür. Kalp diğer organlara nazaran kendisinden dallanıp budaklandığı kök gibidir. Ayrıca iyiliklerin ve kötülüklerin aslı îman ve küfürdür bu da kalpten gelen âmellerdir. Dolayısıyla şahitliği gizlemenin kalbin günahlarından olduğunu düşündüğümüzde bunun ne kadar büyük bir günah olduğu anlaşılmış olur.⁴²⁵ Günahların en büyüğü kalp ile alakalı olanları olduğu için tevbenin arındıracağı en önemli organ da kaçınılmaz olarak kalp olacaktır.

Tevbenin yukarıda zikrettiğimiz etkilerinin yanı sıra psikolojik, sosyolojik ve mânevî açılardan da etkileri bulunmaktadır. Psikolojik açıdan, suç insanın fitratıyla uyumlu olmağından, hata ve günahlar ruhsal gerilimlere ve içsel çatışmalara neden olabilmektedir. Bu gerilimlerden kurtulmanın en etkili yolu ise tevbedir. İnsan işlediği hatadan dolayı tevbe edip, Allah’tan affedilmeyi dilediğinde yaşadığı gerginlik ortadan kalkacaktır. Zîra tevbe kulun en gergin ve sıkıntılı olduğu anda Allah’tan af dilemesidir ki, bu durum kişide affedilme ümidini arttırır. Bu da kişinin vicdan azabından kurtulmasına ve mânevî açıdan rahatlamasına yardımcı olur. Tebûk seferine katılmaktan geri kalan üç kişinin karşılaştıkları durum sebebiyle gönüllerinin daraldıkları yeryüzünün bütün genişliğiyle beraber onlara dar geldiğini ifade eden âyet-i kerîmede⁴²⁶ onların vicdani olarak kendilerini suçladıkları ve Allah’tan başka sığınacak kimsenin olmayacağını anlayıp büyük bir pişmanlıkla günlerce yalvarış ve yakarış içerisinde oldukları belirtilmiştir. Bu kimseler, tevbelerinin kabul olduğunu müjdeleyen âyet-i kerîme nazil olduğunda, karşılaştıkları durum nedeniyle gönülleri ile beraber dünyaları daralan üç sahabe-i kiram belki de hayatlarının en mutlu anını

⁴²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/330.

⁴²⁶ Tevbe, 9/118.

yaşamışlardır. Çünkü tevbe ile kişi günahlarından arınıp fitrat üzerindeki temizliğe döner. Bir taraftan “*Günahtan tevbe eden kimse, hiç günahı olmayan kimse gibidir.*”⁴²⁷ buyuran Efendimiz (s.a.s) diğer taraftan Allah’tan sürekli bağışlanma dilemenin, hayatın sıkıntıları ve kederleri için bir ferahlık olduğunu müjdelemektedir.⁴²⁸

Sosyolojik açıdan bakılınca, tevbe kişinin toplumla olan ilişkilerini de düzeltir. Zîra tevbe edilecek konu kul hakkına taalluk ediyorsa tevbenin yanısıra hak sahibiyile de ya hellaleşmeyi veya hakkını ifa etmeyi gerektirmektedir.⁴²⁹ Tevbe, herkesin hakkını gözetmeyi, kendi hakkını korumayı, haksızlığa uğramalarına sebep olduğu kimselere haklarını iade edip onlarla helâlleşmeyi sağlamaktadır. Ayrıca günahtan tevbe eden kişi, toplum tarafından daha saygın ve güvenilir bir birey olarak kabul edilmektedir.

Mânevî açıdan ise tevbe, kişinin Allah’a olan yakınlığını artırır. Günahtan tevbe eden kişi, Allah’ın rahmetine ve mağfiretine nail olur. Efendimiz (s.a.s); “*Günahından tevbe eden kimse, günahsız kimse gibidir.*”⁴³⁰ buyurarak tevbenin arındırma gücüne işaret etmektedir.

3.3.7. Zikîr

Sözlükte “*bir şeyi anmak, hatırlamak*” anlamındaki zikîr, dinî literatürde “*Allah’ı (c.c.) anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtuluş*” anlamında kullanılmaktadır.⁴³¹ Rağîb el-İsfahânî: Zikîr dil veya kalp ya da her ikisiyle beraber yapılmakta olup, unutilan bir şeyi hatırlama veya hatırdaki olanı muhafaza etme şeklinde olacağını ifade etmektedir.⁴³² Zikîr, kişiyi gafletten ve unutkanlıktan

⁴²⁷ İbn Mâce, “Zühd”, 30.

⁴²⁸ İbn Mâce, “Edep”, 57.

⁴²⁹ Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Riyâdu’s-Salihîn* (Dımaşk; Beyrut: y.y., 1428/2007), 14.

⁴³⁰ İbn Mâce, “Zühd”, 30.

⁴³¹ Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/409.

⁴³² Ebû’l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğîb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî ğarîbi’l-Kur’ân*, ed. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dımaşk; Beyrut: ed-Dâru’s-Şâmiyye, 1412), 329.

kurtarır.⁴³³ Zikîr, kulun, Allah’a yakınlaşmasını ve O’nunla manevî bir bağ kurmasını sağlar. Zihni ve kalbi Allah’a odaklayıp, O’ndan başka her şeyden uzaklaştırır. Bu sayede kulun, Allah’a olan sevgisi ve yakınlığı artar. Zikîr, aynı zamanda kalbin öfke, hırs, kıskançlık gibi olumsuz duygulardan arınmasına ve Allah’ın rızasına uygun duygularla dolmasına yardımcı olur. Bunun sonucunda kul, mânevî huzura erişip mutmain olur. Kur’ân-ı Kerîm’in birçok âyet-i kerîmesinde zikîrden bahsedilmektedir. Bunları kısaca açıklamaya çalışacağız.

Bakara sûresindeki, “*Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin.*”⁴³⁴ âyet-i kerîmesi, Yüce Allah’ın kullarına yönelik “*kendisini zikretmelerini*”, “*kendisine şükretmelerini*”, “*nankörlükten kaçınmaları*” şeklinde üç önemli mesajını içermektedir. Bunların yerine getirilmesi karşılığında Allah’ın da kullarını zikredeceği ve onlara nimetler vereceği belirtilmektedir. Bu da Allah’ın kullarına olan rahmetinin ve merhametinin bir göstergesidir.

Enfâl sûresindeki “*...Allah’ı çok anın ki kurtuluşa eresiniz.*”⁴³⁵ âyet-i kerîmesi Allah’ı zikretmenin kurtuluşa ermenin bir vesilesi olduğu vurgulanmıştır.

Âl-i İmrân sûresindeki; “*Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah (c.c.)’i anarlar.*”⁴³⁶ âyet-i kerîmesi, zikretmenin önemini, zikrin her an ve her durumda yapılabileceğini, zikrin süreklilik arz etmesi gerektiği vurgulamaktadır. Âlûsî’ye göre burada zikîrden kastedilen, dil ile zikîr olup kalbin de buna eşlik etmek durumunda olduğu zikirdir. Zîra zikîr kalpten olmakla ancak anlam kazanır.⁴³⁷ Dolayısıyla Âlûsî’ye göre gafletle yapılan zikrin sevabının olmadığı anlaşılmaktadır.

Hadîd sûresindeki, “*İman edenlerin Allah’ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi? Daha önce kendilerine kitap*

⁴³³ Salih b. Abdullah b. Humeyd, *Nadratu’n-Naîm Fî Mekarimi Ahlaki’r- Rasuli’l-Kerîm*, 5/1962.

⁴³⁴ Bakara, 2/152.

⁴³⁵ Enfâl, 8/45.

⁴³⁶ Âl-i İmrân, 3/191.

⁴³⁷ Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîr el-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’u’l-Mesânî*, 2/368.

verilip de üzerinden uzun zaman geçen, böylece kalpleri katılaşımlar gibi olmasınlar. Onlardan birçoğu fasık kimselerdir.”⁴³⁸ âyet-i kerîmesi, îmanın sadece zihinsel bir kabulden ibaret olmadığını, aynı zamanda kalpte de bir tes’îr bırakması gerektiğini ifade buyurmaktadır. Bu tesir, Allah’a karşı saygı ve korku duygusu olarak tezahür etmelidir. Âyet-i kerîme ayrıca mü’minlerin, kalplerini Allah’a karşı açık tutmaları ve vahyedilen gerçeğe karşı saygılı ve duyarlı olmaları gerektiğini vurgulayıp zamanla kalplerin katılaşması ve îmanın zayıflaması tehlikesine karşı uyarıda bulunmaktadır. Âyet-i kerîme, aynı zamanda, mü’minleri Allah’ı zikretmeye, Kur’an’ı okumaya ve tefekkür etmeye teşvik etmektedir.

Nisâ sûresindeki, “*Namazı kaldınız mı gerek ayakta gerek otururken ve gerek yan yatarak hep Allah’ı anın.*”⁴³⁹ âyet-i kerîmesini, İbni Abbas (r.a.) “*Gece ve gündüzde, karada ve denizde, yolculukta ve şehirde, zenginlikte ve fakirlikte, hastalıkta ve sağlıkta, gizlide ve açıkta Allah (c.c.)’ı anın*” şeklinde yorumlamıştır.⁴⁴⁰

Ahzâb sûresindeki, “*Ey îman edenler! Allah (c.c.)’ı çokça zikredin. O’nu sabah akşam tesbih edin.*”⁴⁴¹ âyet-i kerîmesinde Cenâb-ı Hak, mü’min kullarına kendisini sürekli olarak tesbih edip zikretmesini emretmektedir.⁴⁴²

Zümer sûresindeki, “*Allah (c.c.)’ın, göğsünü İslâm’a açtığı, böylece Rabbinden bir nur üzere bulunan kimse, kalbi îmana kapalı kimse gibi midir? Allah (c.c.)’ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay hâline! İşte onlar açık bir sapıklık içindedirler.*”⁴⁴³ âyet-i kerîmesinde Kur’an’ın mesajına karşı duyarsız kalan ve Allah’ın emirlerine uymayanların kalpleri Allah’ın rahmetinden ve hidâyetinden uzaklaşmış olduğu, katı ve duyarsız hale geldiği ifade edilmektedir. Bu durumun son derece tehlikeli olduğunu ve bu kişilerin ahirette büyük bir azapla karşılaşacağı vurgulanmaktadır. Aynı sûrede Yüce Allah, Rablerinden korkanların derileri (vücutları) sözlerin en güzeli olan Kur’an-ı Kerîmin etkisiyle gerginleşip sonra da

⁴³⁸ Hadîd, 57/16.

⁴³⁹ Nisâ, 4/103.

⁴⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ’u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, 1/294.

⁴⁴¹ Ahzâb, 33/41-42.

⁴⁴² Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 25/172.

⁴⁴³ Zümer, 39/22.

derileri ve kalplerinin Allah'ın zikrine karşı yumuşadığını ifade buyurmaktadır. Allah'ın zikrini işiten mü'minlerin önce heyecan ve saygı ile ürperdiğini, ardından kalplerinin Allah'a karşı sevgi ve huşu ile yumuşadığını betimlemektedir. Bu etkiden yola çıkarak, Kur'an'ın mü'minler üzerinde derin bir te'sîr bıraktığı ve onları manevî açıdan olgunlaştırdığı söylenebilir.

Hadis-i şeriflerde de zikîrden sıklıkla bahsedilmektedir. Hz. Peygamberin (s.a.s.), *“Cennet bahçelerine uğradığınız zaman nimetlerinden yararlanın.”* buyurması üzerine *“Yâ Resûlallah cennet bahçeleri nedir?”* diye sorulduğunda Hz. Peygamber, *“Mescitler!”* diye cevap vermiş. *“(Peki, o hâlde) errat'u (yani) nimetlerinden yararlanmak nasıl olacak Yâ Resûlallah?”* diye sorulduğunda Hz. Peygamber (s.a.s.), *“Sübhânallâhi vel-hamdülillâhi ve lâ ilâhe illâllâhü vallâhü ekber”* diyerek cevap vermiştir. Hadiste zikredilen zikrin bu örneği, Allah'ın kusursuzluğunu, her türlü hamdın O'na layık olduğunu, O'ndan başka ilah olmadığını ve O'nun en yüce olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁴ Bu hadis-i şerif, zikrin önemini ve faziletini açıkça göstermektedir. Cennet bahçelerinin mescitler olduğunu ve bu bahçelerin nimetlerinden yararlanmanın da zikîr yapmakla mümkün olduğunu belirtmektedir. Hz. Âişe (r.a.) şöyle demiştir: *“Hz. Peygamber (s.a.s.) Allah (c.c.)'i sürekli zikrederdi.”*⁴⁴⁵ Bu da bize, zikrin her müslümanın hayatında önemli bir yer tutması gerektiğini göstermektedir. Amr b. Abese'den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *“Rabbim, kuluna en yakın olduğu vakit gecenin son yarısıdır. Eğer o vakitte Allah (c.c.)'i zikredenlerden olabilirsen ol!”*⁴⁴⁶ Bu hadis-i şerif, gecenin son yarısının faziletine ve bu vakitte yapılan zikrin önemine dikkat çekmektedir. Hadiste, Rabb'in kuluna en yakın olduğu vaktin gecenin son yarısı olduğu ve bu vakitte zikredenlerin Allah'a yakınlaşma şansının daha fazla olduğu ifade edilmektedir.

Her organın bir kulluk şekli vardır, zikîr de kalp ve dilin kulluğudur. Ebû Musa el-Eş'arî (r.a.) tarafından rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *“Rabbini zikreden kimse ile zikretmeyen kimsenin misali, diri ile ölünün*

⁴⁴⁴ Tirmizî, “Deavât”, 82.

⁴⁴⁵ Muslîm, “Hayız”, 117.

⁴⁴⁶ Tirmizî, “Deavât”, 118.

misali gibidir.”⁴⁴⁷ Bu hadis-i şerifte de zikreden kimse diriye, zikretmeyen kimse ise ölüye benzetilmektedir. Bu benzetmeyle zikrin insana hayat verici, mânevî bir dirilik kazandırıcı bir etkiye sahip olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla zikretmeyen dil; görmeyen göz, işitmeyen kulak, tutmayan el gibidir.

Zikr, mü'minlere hem psikolojik hem de manevî açıdan çokça faydası olan bir ibadet şeklidir. Allah'ı çokça zikretmek, müslümanların hayatında büyük bir öneme sahiptir. Çünkü zikr kalbe huzur ve sükûnet verir. Günahlardan arınmaya, Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmaya vesile olur. “...*Biliniz ki, kalpler ancak Allah (c.c.)'ı anmakla huzur bulur.*”⁴⁴⁸ âyet-kerîmesinde ifade edildiği gibi kalp, kendisinde oluşan bazı arızı sebeplerden dolayı rahatsızlık duyar, ancak kâinatın düzen ve nizamını tefekkür ettiğinde huzur ve itmi'nana ulaşır.⁴⁴⁹

Kuşeyrî, Allah'a yönelip doğru yola erişenler öyle bir topluluktur ki kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşmuş, zikrle teselli bulmuş, zikrle saflığa ulaşmıştır. Onlar Allah'ın zikriyle huzura kavuşan bir kavim oldukları için Allah'ın da onları andığını ve kendilerine özgü bir şekilde kalplerinde sükûnet verdiğini ifade etmektedir.⁴⁵⁰

Razi de bu âyet-i kerîmeyi üç şekilde yorumlamaktadır;

Birincisi: Kalp, cisimler âlemini düşünmeye yöneldiğinde, onda tasarruf edip kontrol altına alma konusunda kargaşa ve kaygıyla beraber ona güçlü bir eğilim duyar. Ancak kalp, İlâhî varlığı tefekkür etmeye yöneltildiğinde, içinde sonsuzluğun ışıkları parlamaya başlar ve sükûnete erer. Bundan dolayıdır ki “*kalpler ancak Allah (c.c.)'ı anmakla huzura kavuşur.*” denilmiştir.

İkincisi: Kalp, bir şeye ulaştığında her zaman daha üstününü elde etmeye çalışır. Çünkü cisimler âleminde kâmil mutluluk olmayıp onun da üstünde başka bir zevk ve mutluluk vardır. Ama kalb ve akıl, İlâhî ilim ve ebedî nurların zirvesine

⁴⁴⁷ Buhârî, “Deavât”, 66.

⁴⁴⁸ R'ad, 13/28.

⁴⁴⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l- Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, 7/143.

⁴⁵⁰ Kuşeyrî, *Letâîfu'l-İşârât*, 6/229.

ulaştığında sükûnet bulur. Çünkü ondan daha üstün ve daha büyük bir mutluluk derecesi yoktur. Onun için “*kalpler ancak O’nu anmakla huzura kavuşur.*” denilmiştir.

Üçüncüsü ise: İksirin bir zerresi bakırın üzerine düştüğünde, onu asırlar boyunca kalan altına dönüştürdüğü gibi, Cenâb-ı Hakk’ın celâl iksiri de kalbe düştüğünde onu saf, nurlu bir cevhere dönüştürür. Onun için “*kalpler ancak O’nu anmakla huzura kavuşur.*” denilmiştir.⁴⁵¹

Dolayısıyla Allah’ı anmak, O’nun yaratan, yaşatan, rızıklandıran, öldürecek ve tekrar diriltecek olduğunu bilmek, kişinin âmeline göre ceza ve mükâfat vereceğini sürekli akılda tutmak hem O’na karşı muhabbet ve sevgiyi artırır hem de kişide kontrol ve gözetilme mekanizmasını canlı tutmakta olup kişi tevbe ve istiğfara sevk eder. Bu da kalbin arınmasına vesile olmaktadır.

3.4. KALBİ AHLAKÎ ERDEMLERLE ARINDIRMAK

3.4.1. Övülen Ahlakî Erdemleri Yapmak

İslam inancında kalbin temizliği ve arınması önemli bir yere sahiptir. Kalp, ruhun merkezi ve Allah’ın tecelli ettiği yer olarak kabul edilir. Kalbin arınması, Allah’a yakınlaşmak ve mânevî olgunluk için gereklidir. Övülen ahlakî erdemlikler de kalbin arınması için önemli bir adımdır. Merhamet, takva, sabır, şükür, ihlas, affedicilik, doğruluk, tevazu ve cömertlik, gibi ahlakî erdemlikler kalbi güzelleştirir ve Allah’a yakınlaştırır. Bu erdemlikler kalpte sevgi, huzur ve aydınlık gibi olumlu duygulara yol açar.

3.4.1.1. Merhamet

Merhamet, kendisine iyi davranmayı gerektirene karşı incelik, şefkat ve iyilik olarak ifade edilmektedir. Allah için kullanımında lütuf ve in’am anlamında; kul için kullanımında ise incelik ve yumuşaklık anlamında kullanılır.⁴⁵² İslam dininin temel ilkelerinden biri olan merhamet, sadece insanlara değil, tüm canlılara karşı şefkat ve duyarlılık göstermeyi ifade eder. Bu duygu, kalbin arınması ve Allah’a yakınlaşmak

⁴⁵¹ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 19/40.

⁴⁵² Râğib el-İsfehânî, *el-Mufredât fî ğaribi’l-Kur’ân*, 347.

için son derece önemlidir. Âlemlere rahmet olarak gönderilen⁴⁵³ Efendimiz (s.a.s.) insanlara karşı son derece şefkatli ve merhametli davranmıştır. “Allah (c.c.)’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi...”⁴⁵⁴ âyet-i kerîmesi Peygamber Efendimiz’in (s.a.s.) şefkat ve merhametinin, insanları islama çeken en önemli etkenlerden biri olduğunu, merhametin zıddı olan kabalık ve katı kalpli olmamanın ise birleştirici yönü olmayıp tam aksine nefret ve dağılmaya sebebiyet vereceğini açıkça göstermektedir.

Merhamet, kalbin arınması için son derece önemli bir duygudur. Kalbimizi arındıran ve onu Allah’a yaklaştıran birçok güzel davranışın ve ibadetin temelinde merhamet duygusu yatar. Anne babaya, yaşlıya, çocuğa, diğer canlılara yapılacak iyiliklerin temelinde merhamet duygusu olduğu gibi; ihtiyaç sahiplerine ve diğer canlılara yardım etmek gibi güzel davranışların; hatta zekât, sadaka, fidyeye ve fitre gibi infâkların temelinde insanın gönlündeki merhamet duygusu vardır.

Merhamet kalp inceliği ve gönül yumuşaklığıdır. Efendimiz (s.a.s.), bir seferinde çok sevdiği torunlarını öperken O’nu gören bir bedevînin, “Biz çocuklarımızı öpüp okşamayız.” demesi üzerine Efendimiz (s.a.s.): “Allah (c.c.), senin kalbinden merhameti çekip almışsa ben senin için ne yapabilirim ki!”⁴⁵⁵ buyururarak gönlündeki merhamet damarını kurutanları kınamıştır.

Dolayısıyla merhamet, kalbin yumuşaması, arınması ve Allah’a yakınlaşması için son derece önemli bir vasıftır. Merhametli olmak, nefsimizi terbiye etmemize, kin, nefret ve öfkenin kalpten atılıp kalbin yumuşamasına yardımcı olmaktadır.

3.4.1.2. Takva

Sözlükte korumak, korunmak, sakınmak gibi anlamlara gelen “takva” kelimesi, dinî literatürde Allah’a itaât ederek azabından korunmak anlamındadır. Bu da nefsi, cezayı gerektirecek davranışlardan sakındırmak suretiyle gerçekleşir.⁴⁵⁶

⁴⁵³ Enbiya, 21/107.

⁴⁵⁴ Âl-i İmrân, 2/159.

⁴⁵⁵ Buhârî, “Edep”, 18.

⁴⁵⁶ Cürçânî, *et-Ta’rîfât*, 65.

Takva, itaâtta samimiyet; isyanda ise terk ve ihtiyat demektir.⁴⁵⁷ Takva, Allah'ı sevmek, O'na saygı duymak, yasakladığı şeylerden sakınmak, O'nun rızasına erişmek, azabına maruz kalmaktan endişe etmektir. Takva, aynı zamanda Allah'ın mü'minleri değerlendirmede kullandığı bir ölçüdür. Aynı kökten gelen “*müttaki*” kavramı, îman eden ve salih âmel işleyen bütün mü'minleri yani takva sahibi olanlar için kullanılmaktadır. Takva kelimesi dinimizin temel kavramlarından olup, türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyet-i kerîmesinde geçmektedir. “Allah (c.c.) katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır.”⁴⁵⁸ “Şüphesiz Allah (c.c.), kendisine karşı gelmekten sakınanlar ve iyilik yapanlarla beraberdir.”⁴⁵⁹ “Allah (c.c.) ise kendisine karşı gelmekten sakınanların dostudur.”⁴⁶⁰ “Şüphesiz Allah (c.c.) da sakınanları sever.”⁴⁶¹ “Şüphesiz Allah (c.c.)'a karşı gelmekten sakınanlar cennetlerde ve nimetler içinde bulunurlar.”⁴⁶² gibi âyet-i kerîmeler sadece bunlardan birkaçıdır.

Kalbin tezkiyesi ve arınmışlık durumu takvayı etkilediği gibi takva sahibi olmak da kalbin arınmasını etkilemektedir. Temiz ve arınmış bir kalp, takvaya daha yatkınken, kirlenmiş ve günahlarla dolu bir kalp, takvâdan uzaklaşır. Bu nedenle takvânın artması, kalbin tasfiyesi ve arındırılması için önem arz etmektedir. Mâturidî, “Kim Allah (c.c.)'a ait nişânelere saygılı davranırsa, bu kalplerin takvâlî olmasındandır.”⁴⁶³ âyet-i kerîmesini, kim Allah'ın nişanelerini yüceltirse, bu hürmet kalplerin takvasından olduğunu söylemektedir. Eğer kalpte bir takva veya iyilik varsa, onun uzuvlarda da ortaya çıkacağını, aynı şekilde eğer kötülük kalpteysen, uzuvlarda

⁴⁵⁷ Cürcânî, a.g.e. 65.

⁴⁵⁸ Hucurât, 49/13.

⁴⁵⁹ Nahl, 16/128.

⁴⁶⁰ Câsiye, 45/19.

⁴⁶¹ Âl-i İmrân, 2/76.

⁴⁶² Tûr, 52/17.

⁴⁶³ Hac, 22/32.

da ortaya çıkacağını ifade etmektedir.⁴⁶⁴ Ebû Leys es-Semerkandî kalbin takvasını, kalbin samimiyeti ve arınmışlığı olarak yorumlamaktadır.⁴⁶⁵

Efendimizin (s.a.s.) nefsin terbiyesi ve arınması için sık sık yaptığı “Allah’ım, nefsimi takvasını ver, onu temizle, onu temizleyenlerin en hayırlısı sensin. Onun velîsi (sahibi) ve mevlâsı (efendisi) sensin”⁴⁶⁶ duası, nefsin takvasını ve arınmasını talep eden bir yakarıştır.

Dolayısıyla takva, kalbi arındırmada önemli bir rol oynar. Takva sahibi bir kalp, günahlardan, nefsin arzularından, dünya sevgisinden ve kibir gibi olumsuz duygulardan arınarak Allah’a yakınlaşır ve yüce bir makama ulaşır.

3.4.1.3. Sabır

Sözlükte “engellemek, hapsedmek, güçlü ve dirençli olmak” anlamına gelen “sabr” kelimesi, ahlâk terimi olarak “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁶⁷ Hâris el Muhasibî; sabrı, itaât yolunda sabır, günahlardan sakınmak için sabır ve müsibet karşısında sabır şeklinde üçe ayırmaktadır.⁴⁶⁸

Kur’an-ı Kerim’de sabır kavramı birçok farklı anlamda kullanılmıştır:

Dini Tebliğ Sürecinde Direnme: “Sabret! Senin sabrın ancak Allah (c.c.)’in yardımı ile dir. Onlardan yana üzülm. Tuzak kurmalarından dolayı da sıkıntıya düşme.”⁴⁶⁹

⁴⁶⁴ Mâturîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sunne*, 7/414.

⁴⁶⁵ Ebu’l Leys es-Semerkandî, *Tefsîru’s-Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavvez - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru’l Kütübi’l İlmiyye, 1993), 2/459.

⁴⁶⁶ Muslîm, “Zikir”, 73.

⁴⁶⁷ Mustafa Çağrııcı, “Sabır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/337.

⁴⁶⁸ Ebû Abdullâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Âdâbu’n-Nufûs*, thk. Abdu’l-Kâdir Ahmed Atâ (Beyrut: y.y., ts.), 151.

⁴⁶⁹ Nahl, 16/127.

Savaşta Düşmana Karşı Direnme: “Ey îman edenler! Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin. (Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun ve Allah (c.c.)’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”⁴⁷⁰

Müsibetlere Karşı Teslimiyet: “Onlar, Allah (c.c.) anıldığı zaman kalpleri ürperen, başlarına gelen musibetlere sabreden kimselerdir...”⁴⁷¹

Nefsin Arzularına Karşı Direnme: “Yakub, “Nefisleriniz sizi bir iş yapmağa sürükledi. Artık bana düşen, güzel bir sabırdır...”⁴⁷² Ayrıca Hz. Yûsuf’un Züleyha’nın teklifini reddedip zindanı tercih etmesi de bu kategoride değerlendirilebilir.

Bu âyet-i kerîmeler, sabrın önemini ve işlevini açıkça ortaya koymaktadır. Sabrın, sadece bireysel bir erdem olmayıp, aynı zamanda îmanın bir gereği olduğunu, mücadelede bir yarış olduğunu, Sabır, sadece mânevî bir erdem değil, aynı zamanda fiili bir mücadeleyi de gerektirdiğini vurgulamaktadır.

Dolayısıyla sabır, insana manevî olgunluk kazandırmasının yanı sıra, kalpteki stres ve kaygı gibi olumsuz duyguları azaltır, psikolojik sağlığı korur ve Allah’ın rızasını kazanmaya yardımcı olur. Ayrıca zorluklara karşı metanetli ve sakin kalmak, Allah’a tevekkül etmek ve şükür duygusu geliştirmek, mü’minin ibadetlerini daha samimi ve ihlaslı bir şekilde yerine getirmesine katkıda bulunmaktadır.

3.4.1.4. Şükür

Sözlükte “yapılan iyiliği bilmek, onu yaymak, iyilik edeni övmek ve minnettarlık” gibi anlamlara gelen “şükür”, dînî literatürde ise, “Allah’tan veya insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz ve fiille mukabelede bulunma, Allah’a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapma” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁷³ Kuşeyrî, tasavvuf âlimlerinin

⁴⁷⁰ Al-i İmrân, 3/200.

⁴⁷¹ Hac, 22/35.

⁴⁷² Yûsuf, 12/83.

⁴⁷³ Mustafa Çağrı, “Şükür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/259; İbn Manzûr, *Lisânü-l Arab*, 4/423.

şükürü, “*Mun'im'in (ni'meti verenin) ni'metini derin saygı ile anmak*” şeklinde ifade ettiğini belirtmektedir.⁴⁷⁴

Yüce Allah Kur'an-ı kerimde zikîr ve şükürü beraber zikrederek: “*Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin.*”⁴⁷⁵ buyurmaktadır. Gazzâlî: İblîs'in, Yüce Allah'a: “*(Öyle ise) beni azdırmama karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım.*”⁴⁷⁶ âyet-i kerîmesindeki dosdoğru yolun, şükür yolu olduğu ileri sürmektedir. Zira hemen sonraki âyet-i kerîmede “*sen onların çoğunu şükreden (kimse)ler bulamayacaksın.*”⁴⁷⁷ şeklindeki ifadede şeytanın bu girişiminin insanların şükretmelerini engellediği ifade edilmektedir.⁴⁷⁸ Gazzâlî'ye göre şükür; ilim, hal ve âmelden meydana gelir. İlim hali, hal de âmeli meydana getirir. İlim, nimetin mun'imden (nimeti veren) olduğunu bilmektir. Hal, O'nun bu iyiliğinden dolayı sevinç duymaktır. Âmel ise nimeti verenin istediğini ve sevdiği şeyi yapmaktır. Gazzâlî, şükürün sadece kalp ve dil ile değil, aynı zamanda organlar ile de yapılması gerektiğini vurgular. Bu bağlamda:

Kalbin şükürü: Bütün yaratılmışlar için iyilik düşünmek ve merhametli olmak.

Dilin şükürü: Allah'a minnettarlığını ifade etmek, dua ve zikîr yapmak.

Organların şükürü: Allah'ın verdiği nimetleri O'na itaat sayılacak şekilde yerli yerinde kullanmak.⁴⁷⁹

Şükür, bütün nimetlerin Allah'tan geldiğini bilip, O'nun dilediğinde verip dilediğinde de alababileceği bilinciyle kanaat etmektir. Yüce Allah, “*Size ulaşan her nimet Allah (c.c.)'tandır.*”⁴⁸⁰ buyurarak nimetin kaynağının kendisi olduğunu, “*...Eğer yalnız O'na (Allah (c.c.)'a) ibadet ediyorsanız, Allah (c.c.)'ın nimetine*

⁴⁷⁴ Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, ed. Abdulhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Daru'l-Me'ârif, ts.), 1/311.

⁴⁷⁵ Bakara, 2/152

⁴⁷⁶ Â'râf, 7/16.

⁴⁷⁷ Â'râf, 7/17.

⁴⁷⁸ Gazzâlî, *ihyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, 4/80.

⁴⁷⁹ Gazzâlî, a.g.e. 4/81-82.

⁴⁸⁰ Nahl, 16/53.

şükredin.”⁴⁸¹ buyurarak da ve verilen nimete karşı da şükredilmesini emretmektedir. Şükür nimetin artırılmasına vesile olurken, zıddı olan küfür (inkâr-ı nimet) ise azaba sebeyiyet verdiğini de “*Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir.*”⁴⁸² âyet-i kerîmesiyle beyan etmek

Şükür, nefis tezkiyesi için de önemli bir araçtır. Şükreden insan, nefsinin olumsuz sıfatlardan arındırır ve Allah’a yakınlaşır. Şükreden kişi sahip olduklarıyla yetinmeyi öğrenip ve daha fazlasını arzulamaz. Bu da onu açgözlülük ve hırs gibi olumsuz sıfatlardan arındırır. Şükreden insan, başkalarının sahip olduklarına imrenmez ve kendi nimetlerine odaklanır. Bu da kalbinden kin ve haset gibi olumsuz duyguların yok olmasına yardımcı olur. Şükreden insan, zorluklar karşısında sabırlı olur. Nimetlerin elden gidebileceğini bildiği için, zorluklar karşısında sızlanmaz ve şikâyet etmez. Şükreden insan, kanaât sıfatına büründüğü için, daha fazlasını isteme arzularına kapılmaz kalbinde huzur ve sükûnet hisseder. Bu huzur da nefsin olumsuz duygulardan arınmasına ve mânevî yönden arınmasına yardımcı olur.

3.4.1.5. İhlâs

Sözlükte “*bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak*” anlamına gelen “*ihlâs*” kelimesi, terim olarak “*ibadet ve iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak*” anlamına gelmektedir.⁴⁸³ İhlâs, her iş ve âmelde gösteriştan sakınmaktır.⁴⁸⁴ İslam inancının temelini oluşturan ihlâs, her türlü ibadetin kabul şartı olarak görülür. Bir âmelin Allah katındaki değeri, içtenlikle yapılmasına bağlıdır. Dolayısıyla gösteriş ve riya ile yapılan âmeler Allah katında kabul görmez. Bu nedenle, âmelerin değer kazanması için kalbin, ihlâsın zıddı olan gösteriş ve riyadan arındırılması gerekmektedir. Zîra ihlası belirleyen şey niyettir. Niyetin merkezi de kalptir. Bu nedenle ihlas ve samimiyet kalbin arındırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Yüce

⁴⁸¹ Nahl, 16/114.

⁴⁸² İbrâhîm, 14/7.

⁴⁸³ Süleyman Ateş, “İhlâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/535.

⁴⁸⁴ İbn Manzûr, Lisânü-l Arab, 7/26.

Allah “*Öyle ise sen de dinî Allah’a has kılarak O’na kulluk et.*”⁴⁸⁵ buyurmaktadır. Maturidî, bu âyet-i kerîmeyi iki şekilde yorumlamaktadır. Birincisi inanç açısından, bütün ibadet ve taâtın, sadece Allah’a yapılacağına inanmak, O’na hiçbir ortak koşmamak; İkincisi ise âmel açısndandır ki yapılan her ibadet ve itaatin yalnızca Allah için yapılp O’na hiç kimseyi ortak koşmamaktır.⁴⁸⁶ Zîra Efendimiz (s.a.s.): “*Allah (c.c.), ancak samimiyetle sadece kendisi için ve rızası gözetilerek yapılan âmeli kabul eder.*”⁴⁸⁷ buyurmaktadır. Bundan da anlaşılıyor ki, bir davranışın ve âmelin Allah katında değer kazaması, riyâ, gösteriş ve çıkar kaygılarından arındırılarak sadece Allah için yapılmasına bağlıdır.

Gazzâlî; ihlâs, niyet, âmel ve doğruluk ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır. “*Niyetsiz âmel boşuna yorulmaktır. İhlâssız niyet de riyadır. Doğruluk ve gerçeklik olmasa ihlas da yalnız başına hebâdır.*” Bu ifadelerden ihlâsın, sadece niyete bağlı olmadığı, aynı zamanda âmelin de doğru ve gerçek olması gerektiği anlaşılmaktadır.⁴⁸⁸ Dolayısıyla bir âmelin Allah katında kabul görmesi için öncelikle halis bir niyetle yapılması gerekir. Zîra niyet, bir âmelin ruhunu ve gayesini belirler. Niyetin de sadece Allah rızası için olması gerekir. Dünyevî bir menfaat veya gösteriş için yapılan bir âmel, riya olarak kabul edilir ve Allah katında kabul görmez.

Dolayısıyla ihlas kalbin arınmasına katkıda bulunan önemli bir araçtır. İhlâs ile hareket eden bir insan, kalbini olumsuz sıfatlardan arındırarak Allah’a yakınlaşabilmektedir.

3.4.1.6. Affedicilik

Affetmek, İslam dininin temel ilkelerinden biridir. Kur’an ve sünnette affediciliğin önemi birçok âyet-i kerîme ve hadis-i şerifte vurgulanmıştır. İnsanların hata ve kusurlarını affedebilen Yüce Allah kullarının da birbirin affetmelerini emretmektedir. Bu sebeple peygamberine: “*Sen af yolunu tut, iyiliği emret,*

⁴⁸⁵ Zümer, 39/2.

⁴⁸⁶ Mâturidî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sunne*, 8/653.

⁴⁸⁷ Nesâî, “Cihâd”, 24.

⁴⁸⁸ Gazzâlî, *ihyâ’u Ulûmi’d-Dîn*, 4/362.

cahillerden yüz çevir.”⁴⁸⁹ buyurmaktadır. Kuşeyrî der ki: Allah’ın kanununa göre kul, güzel ahlakı Allah’tan almaktadır. Allah, peygamberine de lütuf ve kerem kanununa uymasını emretmektedir. Ayrıca suç ne kadar büyükse, aff da o kadar büyük olur. Kulun derecesi de affedeceği suçun miktarına göre takdir edilir.⁴⁹⁰ Yüce Allah, Âl-i İmrân süresinde muttakilerin özelliklerinden baksederken, “*öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir.*”⁴⁹¹ şeklinde nitelemektedir.

Peygamber Efendimizin (s.a.s.) hayatı affetme örnekleriyle doludur. Hz. Âişe’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre: “*Allah (c.c.) Resûlü (s.a.s.), kendisine yapılan bir şeyden dolayı şahsî olarak kimseyi cezalandırmamıştır; ancak, Allah (c.c.)’ın yasaklarının çiğnenmesi durumunda Allah (c.c.) için ceza vermiştir.*”⁴⁹² buyurmaktadır.

Affetmenin sadece karşıdaki kişiye değil, affeden kişiye de birçok faydası vardır. Affediciliğin kalbin arınmasına etkisine gelince;

Kin ve Nefretin Yok Edilmesi: Kin ve nefret, kalbin kirlenmesine neden olan iki önemli duygudur. Affetmek, bu duyguların yok edilmesine ve kalbin arınmasına yardımcı olur.

Merhamet ve Sevginin Artması: Affetmek, merhamet ve sevginin artmasına katkıda bulunur. Affeden kişi, karşıdaki kişiye karşı merhamet ve sevgi duyguları besler ve bu da kalbinin arınmasına yardımcı olur.

Huzur ve Sükûnetin Artması: Affetmek, kalbe huzur ve sükûnet verir. Affeden kişi, geçmişe takılıp kalmaz ve geleceğe daha umutla bakabilir. Affetmek, kalbin arınmasına katkıda bulunan önemli bir erdemdir.

3.4.1.7. Doğruluk

Arapçada “*sıdk*” kavramı ile ifade edilen “*doğruluk*” kelimesi, “*hakikatı konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, dürüst ve güvenilir olmak, vaadine sadâkat*

⁴⁸⁹ Â’râf, 7/199.

⁴⁹⁰ Kuşeyrî, *Letâifu’l-İşârât*, 1/597.

⁴⁹¹ Âl-i İmrân, 3/134.

⁴⁹² Buhârî, “Hudûd”, 42.

göstermek” anlamına gelmektedir.⁴⁹³ Doğruluk manasını ifade eden başka bir kavram da “istikamet” kavramıdır. İstikamet, “doğruluk, dürüstlük, adalet, i’tidal, itaât, sadakat ve dürüstçe yaşama” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁴⁹⁴ Doğruluk, her din ve ahlak sisteminde temel bir erdem olarak kabul edilir. İslam’da da doğruluk, kalbi arındırmanın ve Allah’a yakınlaşmanın en önemli yollarından biri olarak görülür. Doğruluk ve dürüstlük hem Allah’a karşı hem de insanlara karşı doğru ve samimi olmak anlamına gelir. Allah’a karşı doğru olmak, O’na inanmak, ibadetlerini yerine getirmek ve emirlerine uymak demektir. İnsanlara karşı doğru olmak ise yalan söylememek, gıybet etmemek, iftira atmamak ve aldatmamak demektir. Birçok toplumda yalan, gıybet ve iftira gibi ahlakî zaaflar yaygınlaşmaktadır. Bu durum, insanların birbirine olan güvenini zedelemektedir. “Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tevbe edenler de dosdoğru olsunlar.”⁴⁹⁵ âyet-i kerîmesi, bu tür ahlakî zaaflardan uzak durup, kalbimizi kin, nefret, gıybet, haset gibi kötü hasletlerden arındırarak, doğru ve dürüst davranmamız gerektiğini hatırlatmaktadır. Kuşeyrî, itaât üzerine istikamet, gerçeği ihlâl mahal vermeden yerine getirmek olduğunu beyan ederken, nefislerin istikameti, hatanın olmayışında, kalplerin istikameti de gafletin olmayışında olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁶ “Ey îman edenler! Allah (c.c.)’a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin ki, Allah (c.c.) sizin işlerinizi düzeltsin ve günahlarınızı bağışlasın.”⁴⁹⁷ âyet-i kerîmesi mü’minlerin, etik ve ahlakî açıdan nasıl davranmaları gerektiği konusunda yol göstermektedir.

Efendimiz (s.a.s.), “Kalbi dürüst olmadıkça kulun îmanı olmaz. Dili doğru olmadıkça da kalbi doğru olmaz.”⁴⁹⁸ buyurarak kalp ile dil arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Kalp, insanın niyetlerini ve düşüncelerini barındıran yerdir. Dil ise kalbin tercümanıdır. Kalpteki niyetler ve düşünceler dille ifade edilir. Bu nedenle, dilin doğru

⁴⁹³ Mustafa Çağrıcı, “Sıdk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/98.

⁴⁹⁴ Mustafa Çağrıcı- Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/348.

⁴⁹⁵ Hûd, 11/112.

⁴⁹⁶ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 2/160.

⁴⁹⁷ Ahzâb, 33/70.

⁴⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 20/343.

olması için kalbin de doğru olması gerekir. Kalbi ve dili doğru olan bir kimsenin îmanı da güçlü ve sağlam olur.

Doğruluk; kalbi, kin ve nefrete sebebiyet veren yalan, aldatma, gıybet ve iftira gibi birçok olumsuzluktan arındırmaya yardımcı olur. Doğruluk aynı zamanda kalbe; güven, itibar, huzur ve sükûnet gibi birçok erdemli özelliğin kazandırılmasına yardımcı olur.

Doğruluk, kalbi arındırmanın ve Allah’a yakınlaşmanın en önemli yollarından biridir. Doğru insan, söz ve davranışlarında dürüst olmak, gerçeği söylemek ve her zaman hakkaniyetli davranmakla kalbini birçok olumsuzluktan arındırarak Allah’ın rızasını kazanır.

3.4.1.8. Dua

Dua kelimesi, “çağırarak, seslenmek, istemek; yardım talep etmek” anlamında olup “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâki olan talep ve niyaz” anlamına gelmektedir. İslâm literatüründe ise Allah’ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf etmesini, sevgi ve tâzim duyguları içinde lutuf ve yardımını dilemesini ifade eder.⁴⁹⁹ Dua, nefis muhasebesi sonucunda kişide farkındalık oluşturarak sonsuz merhamet sahibi Yüce Allah’a içtenlikle talepte bulunmaktır. Kişinin Allah’ın eşsiz kudreti karşısında zayıflığını itirafıdır. O’nun lütfuna ve affına sığınma çabasıdır.

İnsanoğluna, şah damarından daha yakın olan Yüce Allah, içtenlikle ve samimiyetle yapılan duaları kabul edeceğini müjdelemektedir. “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana îman etsinler.”⁵⁰⁰ âyet-i kerîmesi Yüce Allah’ın her daim kullarını duyduğunu ve gördüğünü vurgulamaktadır. Bu yakınlık, Allah’ın kullarıyla olan özel bağını ve her daim onlarla birlikte olduğunu göstermektedir.

⁴⁹⁹ Osman Cilacı, “Dua”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/529.

⁵⁰⁰ Bakara, 2/186.

Duayı ibadetin özü olarak nitelendiren Efendimiz (s.a.s.), “Allah’ım nefsimi takvasını ver, onu temizle, onu temizleyenlerin en hayırlısı sensin. Onun velisi (sahibi) ve mevlası (edendisi) sensin.”⁵⁰¹ şeklinde dua etmiş olması duanın kalbi arındırma ve ruhsal huzuru bulma konusunda önemli bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Dua, stresi azaltma, olumlu duyguları artırma, bağışlayıcılığı teşvik etme, kendini sevme ve kabul etme duygusunu geliştirme ve mânevî bağlantıyı güçlendirme gibi birçok faydaya sahiptir.

3.4.2. Yerilen Kötü Hasletlerden Sakınmak

Dinimiz, nefsin terbiye edilmesi ve arındırılmasına büyük önem vermektedir. Nefsi arındırmak ancak onu olumsuzluklardan ve kötü hasletlerden uzaklaştırarak, onu erdemli ve olgun bir hale getirerek mümkün olabilmektedir. Zira kötü hasletler, nefsin arınmasını engellediği gibi mânevî yönünü de zedelemektedir. Bu hasletler, öfke, haset, kibir, yalancılık ve gıybet gibi çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Bu tür olumsuz duygular ve davranışlar, insanın ruhunu kirlettiği gibi onu bencil ve duyarsız hale getirir. Ayrıca, insanın Allah’tan uzaklaşmasına ve mânevî huzursuzluk yaşammasına neden olmaktadır.

Öfke, kalbin kararmamasına neden olup, mânevî kirlerden arınmasını engellemektedir. Öfke duygusu kişiyi saldırgan hale getirir. Ayrıca, öfke, kişiyi sürekli bir gerginlik ve huzursuzluk hali içinde yaşatır. Öfke kontrolünü kaybetmek, şiddet ve saldırganlığa yol açabilir. Bu durum hem bireye hem de topluma zarar verir. Yüce Allah, Âl-i İmrân süresinde muttakilerin özelliklerinden baksederken, “*öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir.*”⁵⁰² şeklinde nitelemektedir.

Haset, dinimizde yer alan ve kalbin arınmasını engelleyen en önemli kötü hasletlerden biridir. Bu duygu, bir başkasının sahip olduğu bir nimet veya makama karşı duyulan hoşnutsuzluk ve onu elde etme arzusu olarak tanımlanabilir. Haset, insan ruhunu zehirleyen ve onu mânevî kirlerden arındırmasını engelleyen bir duygudur. Başkalarının sahip olduklarını kıskanmak, mutsuzluk ve tatminsizlik duygusuna yol

⁵⁰¹ Muslîm, “Zikir”, 73; Tirmizî, “Deavât”, 1.

⁵⁰² Âl-i İmrân, 3/134.

açar. “...*Bir insanın kalbinde îman ile haset bir arada bulunmaz.*”⁵⁰³ hadis-i şerifinden îmanın ve hasedin birbiriyle zıt iki duygu olduğu anlaşılmaktadır. Zîra îman, insan ruhunu yücelten ve onu bencil duygulardan uzaklaştıran bir duygudur. Haset ise, insan ruhunu aşağı çeken ve onu bencil duygulara sürükleyen bir duygudur. Bu nedenle, bir kalbin aynı anda hem îmana hem de hasede sahip olması mümkün değildir. Peygamberimize (s.a.s.), “*İnsanların hangisi daha faziletlidir?*” diye sorulmuş, O da “*Temiz kalpli, doğru sözlü olan herkes.*” cevabını vermiştir. Daha sonra sahâbîler, “*Yâ Resûlallah, doğru sözlü olanı biliyoruz. Peki, temiz kalpli olan kimdir?*” diye sormuşlardır. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem, “*O, kalbinde asla günah, taşkınlık, nefret, samimi-yetsizlik ve haset olmayan takva sahibi, tertemiz insandır.*”⁵⁰⁴ buyurmuştur.

Kibir, kalbin arınmasını engelleyen en önemli kötü hasletlerden biridir. Kibir duygusu, insan ruhunu karartır, onu kibirli ve bencil hale getirir. Efendimizin (s.a.s.) “*Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse cennete giremez.*”⁵⁰⁵ hadis-i şerifi, kibrin cennetin önünde bir engel olduğunu açıkça ifade etmektedir. Hadiste geçen “zerre” ifadesi, kibrin ne kadar küçük olursa olsun kabul edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Kendini beğenmişlik ve kendini başkalarından üstün görmek, kibir duygusuna yol açar. Bu durum da insanî ilişkileri zehirler. Kibir duygusundan kurtulmak için Allah’ın kullarına karşı tevazu sahibi olmak, kendi kusurlarını ve eksikliklerini bilmek, başkalarının nimetlerini ve başarılarını takdir etmek ve nefis muhasebesi yapmak gibi yollara başvurulabilir. Efendimizin (s.a.s.), “...*Allah (c.c.) için tevazu gösteren kişiyi Allah (c.c.) ancak yüceltir.*”⁵⁰⁶ hadis-i şerifi, Allah rızası için tevazu göstermenin, yücelme ve şeref kazandırma özelliğine vurgu yapmaktadır.

Yalan, gerçeği kasıtlı olarak gizlemek veya saptırmak anlamına gelir. Dinimizde yalancılık hem dinî hem de ahlakî açıdan büyük bir günah olarak kabul edilmektedir. Yalan, sadece kelimelerle sınırlı kalmayıp, kalbi de kirleten bir eylemdir. Yalan, kalbi karartır ve mânevîyatı zedeler. “*Bir kişinin kalbinde aynı anda îman ile*

⁵⁰³ Nesâî, “Cihâd”, 8.

⁵⁰⁴ İbn Mâce, “zühd”, 24.

⁵⁰⁵ Muslîm, “İmân”, 147.

⁵⁰⁶ Muslîm, “Birr”, 69.

*küfür, doğruluk ile yalancılık, hıyanet ile emanet bir arada bulunmaz.*⁵⁰⁷ hadis-i şerifi, îmanın ve erdemlerin kalpte bir bütünlük oluşturduğunu ve zıt kavramların aynı anda kalpte barınamayacağını ifade etmektedir.

Dini literatürde “*Kardeşini hoşlanmadığı bir şey ile anmak.*”⁵⁰⁸ şeklinde tanımlanan **gıybet**, kalbi kirleten ve mânevîyatı zedeleyen bir fiil olarak kabul edilir. Bu durum hem bireysel hem de toplumsal açıdan birçok olumsuz sonuca yol açabilir. Gıybet, gıybet yapılan kişiye karşı kin ve nefret duygularının oluşmasına neden olup, gıybet edilen kişinin sahip olduğu nimetleri kıskanmaya ve haset etmeye yol açmaktadır. Kişi gıybet yaparak elde ettiği hazzın çekiciliğine kapılarak kalbini karartma pahasına bu fiili alışkanlık hâline getirir. İnsanlarla alay etme, lakap takma, su-i zanda bulunma, insanların gizli hallerini araştırma gibi davranışların da yerildiği hucûrat sûresinde gıybetin iğrençliği ilâhî kelâmı ile ifade edilmekte ve ölü eti yemeye benzetilmektedir.⁵⁰⁹ “...Birbirinizin gıybetini yapmayın. Biriniz ölü kardeşinin etini yemeyi hiç arzu eder mi ki? Demek tiksindiniz! O hâlde Allah’a (c.c.) karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah (c.c.), tevbeyle çok kabul edendir, çok merhametlidir.”⁵¹⁰ Gıybetin kesin bir şekilde yasaklandığı bu âyetle, aynı zamanda ondan kurtuluşun çaresi de gösterilmekte ve kullarına karşı çok merhametli olan Allah’a tevbe edilerek bu gûnahtan temizlenilebileceği bildirilmektedir.⁵¹¹

Dolayısıyla yerilen kötü hasletlerden sakınmak, nefsi arındırma ve yüceltme yolunda atılması gereken önemli bir adımdır. Bu sayede, psikolojik ve sosyal açıdan daha sağlıklı bir yaşam sürülebilir. Ahlakî karakterimizi geliştirmek ve mânevî olgunluğa erişmek de bu sayede mümkün olabilmektedir.

⁵⁰⁷ Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût- Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 14/251 h.n. 8596.

⁵⁰⁸ Muslîm, “Birr”, 70.

⁵⁰⁹ Mehmet Yusuf YAGIR, “Günümüz Medyasının Hucûrat Suresindeki Bazı Ahlâkî İlkelere Göre Değerlendirilmesi”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/2 (Mayıs 2018), s. 645-647.

⁵¹⁰ Hucûrat, 49/12.

⁵¹¹ Komisyon (Prof. Dr. Mehmet GÖRMEZ, Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAVŞAR, Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL, Prof. Dr. Yavuz ÜNAL ve Prof. Dr. Bünyamin ERUL), *Hadislerle İslam* (İstanbul, 2017), 3/432.

SONUÇ

İnsan yaşamında büyük öneme sahip olan kalp, fizyolojik bir organdan öte, manevî ve ahlakî açıdan da merkezi bir konuma sahiptir. Zîra kalp diğer bütün organlara hâkim olup Allah'ın nazagahı konumundadır. Başta îmanın merkezi olan kalp sevgi, şefkat, merhamet gibi güzel duyguların merkezi olduğu gibi aynı zamanda kin, nefret ve öfkenin de merkezidir. İnsanoğlunun en önemli yükümlülüğü olan îmanın da geçerli olması kalpten ve samimi olması ile mümkündür. Efendimizin (s.a.s.) ifade buyurduğu gibi o, düzeldiğinde bütün beden düzeleceği; bozulduğunda da bütün beden bozulacağı önemli bir konumdur. Katılaşıp yumuşayabilecek özellikte olan kalp, kişinin karakterini, ahlakını, davranışlarını ve huyunu etkileyebildiği gibi ebedi olan ahiret hayatını da yakından ilgilendirmektedir. Yüce Allah kendi azâmetine delalet eden varlıkların en büyükleri ile art arda yemin ederek nefsinin arındırılmasını kurtuluşa erdiğini, onu kötülüklerin akışına bırakıp günahlarla kirlenenin ise büyük hüsrana uğrayacağını ifade buyurmaktadır. Dolayısıyla ebedi hayatta kuruluşa erebilmenin yegâne yolu sağlam bir kalp ile Allah'ın huzuruna çıkabilmektir. Sağlam bir kalbe sahip olabilmek için de öncelikle kalbin arındırılmasını gerektirmektedir. Kalbin arındırılması, kalbi başta inkârdan, şirkten, nifaktan, nefsanî arzulardan, günahlardan, olumsuz düşünce ve davranışlardan arındırılması anlamına gelmektedir. Kalbin arındırılması ise; kalbin, yaratıcısına samimi bir teslimiyetle îman etmesi başta olmak üzere, namaz, oruç zekât, hac, infak gibi yükümlülükleri yerine getirmekle olur. Ayrıca samimi tevbe, dua, tevekkül, zikr, takva, şükür, sabır vb. hususları önemsemek ve affedicilik, doğruluk ve istikamet güzel ahlakî erdemlere bezenmekle mümkün olabilmektedir. Kalbin aydınlanması, kalbin küfrün karanlığından îman nuruna kavuşmasıyla gerçekleşir. Kalbin temizliği ve tasfiyesi de ancak Allah'ı (c.c.) anmaktan alıkoyacak her şeyi kalpten atmakla ve onu yaratanın dışındakilerini içinde barındırmamakla olur. Bu nedenle kalbin arındırılması ve aydınlatılması için gerekli çaba gösterilmesi, her Müslümanın öncelikli görevlerinden biridir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. ŞuAyyb el-Arnâvût- Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Ahmed Ferid, *Tezkiye-tu-nüfûs*, İskenderiye: Dar-ul Akide Lit-turas, 1413.
- Âlûsî, Mahmûd b. Abdullâh el-Huseynî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, thk. Alî Abdubârî Atiyye. 16 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye; Beyrut: y.y., 1415.
- Ateş, Süleyman, "İhlâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/535-537. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Başoğlu, Tuncay, "Tezkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/77-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bedüzzaman Said Nursî, *Lem'alar – Risale-i Nur Külliyyatı*, İstanbul, 2007.
- Beydâvî, Ebû Sa'îd Abdullâh b. Ömer el-Şîrâzî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buhârî, el- *Sahîhu'l-Buhârî*, ed. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dimaşk: Dâru İbn Kesîr; Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buhârî, el- *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muştafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr; Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Bulkinî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Reslân b. Nasîr b. Sâlih, *et-Tedrib fî'l-fikhi's-Şâfi'î*, thk. Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemâl el-Mısrî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Kibleteyn, 1433/2012.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Alî er-Râzî, *Âhkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1405.
- Cilacı, Osman, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rifât*, thk. Heyet. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Beyrut - Lübnân: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Basım, 1983.

- Çağrııcı, Mustafa, “İnfak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çağrııcı, Mustafa, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/562-563. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çağrııcı, Mustafa. “Merhamet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/184-185. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Çağrııcı, Mustafa, “Sabır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/337-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çağrııcı, Mustafa, “Sıdk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çağrııcı, Mustafa, “Şükür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/259-261. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa, “Temizlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eşâs es-Sicistânî. *Sunenu Ebî Dâvûd*. thk. Şuâyb el-Arnâvût, 7 Cilt. b.y.: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Fıkhu’l-Ekber*, BAE: y.y., 1419/1999.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb fî mu‘âmeleti’l-mahbûb ve vasfî tarîki’l-mürîd ilâ makami’t-tevhîd*, Beyrut/Lübnan: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2022.
- Ebû’l-Leys es-Semerkandî, Ebû’l-Leys Nasr b. Muhammed, *Bahru’l-‘Ulûm*, thk. Mahmûd Mataracı, 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.
- Erkal, Mehmet, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/197-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fayda, Mustafa, “Muhammed (Hayatı)” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/408-423. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Muhammed b. Ya‘kûb *Beşâ’iru Zevî’t-Temyîz fî Letâ’ifi’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr, 6 Cilt. Kahire: el-Meclisu’l-A‘lâ, ts.
- Gazali, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhya-u Ulumi’d-din*, Beyrut: Daru’l-Ma‘rife, ts.
- Gazzâlî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ’u ‘Ulûmi’d-Dîn*, 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, ts.

- Hâkim, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Nîsâbü'rî, *el-Mustedrek âle's-Şahihayn*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ, 4 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî, *Nevâdiru'l-Uşûl fî Ehâdisi'r-Rasûl*, thk. Abdurrahmân Amîre, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- HAKLI, Mehmet Yusuf, "Hz. İbrâhim'in Aile Bireyleriyle İlişkisi", Bağcılar-İSTANBUL: Ensâr Neşriyat., 2021.
- Harman, Ömer Faruk, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî, 3 Cilt, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvînî, *Mucmelu'l-Luğa*, 2 Cilt, Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Kazvînî, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, 6 Cilt, b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed, *Tuhfetu'l-Muhtâc fî Şerhi'l-Minhâc*, 10 Cilt. b.y.: el-Mektebetu't-Ticâriyye, 1357/1983.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *İğâsetu'l-Lehfân min Masâidi's-Şeytân*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-Ma'ârif, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Medâricu's-Sâlikîn beyne Menâzili İyyâke Na'budu ve İyyâke Nestâîn*, thk. Muhammed el-Mu'tasim Billâh el-Bağdâdî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1416/1996.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şems ed-Dîn. Beyrut: y.y., 1419.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, 8 Cilt, b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sunenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î, *Lisân'l-Arab*, 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *el-İmân*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, Amman: y.y., 1416/1996.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mecmû'u'l-Fetâvâ- İbn Teymiyye*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine: y.y., 1416/1995.
- Komisyon (Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Mustafa Çağrıçı, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş). *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.* Ankara: DİB, 2017.
- Komisyon (Prof. Dr. Mehmet GÖRMEZ, Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAVŞAR, Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL, Prof. Dr. Yavuz ÜNAL ve Prof. Dr. Bünyamin ERUL). *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. İstanbul, 4.Baskı., 2017.
- Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdilhalîm Mahmûd b. eş-Şerîf, 2 Cilt, Kahire: Daru'l-Me'ârif, ts.
- Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, ed. Abdilhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf, Kahire: Daru'l-Me'ârif, ts.
- Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *Letâifu'l-İşârât*, ed. İbrâhîm el-Besyûnî, b.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kuttâb, 3. Basım, 2000.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, thk. Mecdî Bâsellûm, 10 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihi ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*, thk. eş-Şâhid el-Bûşîhî, 13 Cilt, Şârika: MecmuAtu Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sunne, 1429/2008.
- Muhammed b. Abdullah b. Salih Es-sehim, *El-İslam Usûluhu ve mebâdihi*, Davet ve İrşad, 1421.
- Muhâsibî, Ebû Abdullâh el-Hâris b. Esed, *Âdâbu'n-Nufûs*, thk. Abdu'l-Kâdir Ahmed Atâ. Beyrut: y.y., ts.
- Muslîm, Ebû'l-Hasen Muslîm b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *Sahîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1374/1955.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, ed. Şuayb el-Arnâvûd, Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2001.

- Nesâ'î, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuâyib el-Horâsânî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, thk. Hasen Abdulmun'im. 10 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Rîyâdu's-Sâlihîn*, Dîmaşk; Beyrut: y.y., 1428/2007.
- Nisâbûrî, Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Huseyn el-Kummî, *Ğarâibu'l-Kur'an ve Reğâibu'l-Furkân*, thk. Zekerîyyâ Umeyrât. Beyrut: y.y., 1416.
- Öğüt, Salim, "Tahâret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/382-385. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öngören, Reşat, "Zikir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/409-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özler, Mevlüt, "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Polatoğlu, Enver, *Kur'an'da ve Tevrat'ta Hz. İbrahim'in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Râğîb el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dîmaşk; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- Râğîb el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, ed. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dîmaşk; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Remlî, Şemsuddîn Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza, *Nihâyetu'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, 8 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Sabunî, Muhammed Ali, *Safvetü't Tefasir*, 3 Cilt, Kâhire: Dar-eSabunî, 1997.
- Sa'dî, Abdurrahman İbn Nasır, *Taysir el-Latif el-Mannan*, Beyrut: Dar İbn Hazm, 2018.
- Sadreddin Muhammed b. Alauddin Ali b. Muhammed İbn Ebi İz El-Hanefi El-Ezraî Essalihî Ed-Dimeşkî, *Şerhü'l-Akideti't-Tahaviyye*, thk. Şuayb El- Arnavud-Abdullah b. Muhsin Et-Türki. 2 Cilt. Beyrût: Risale Yayınevi, 1417.
- Salih b. Abdullah b. Humeyd, *Nadratu'n-Naîm Fî Mekarimi Ahlaki'r- Rasuli'l-Kerîm*, Cidde: Dar-ul Velise, 1431.
- Semerkandî, Ebu'l Leys, *Tefsîru's-Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavvez- Âdil Ahmed Abdülmevcûd, 3 Cilt, Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1993.

- Sinanoglu, Mustafa, “İman” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Şafak, Ali, “Bağy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4/451-452. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîrû’s-Şa‘râvî*, 26 Cilt, Kâhire/Mısır: Ahbarü’l-Yevm, 2000.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî, *Fethu’l-Kadîr*, Dimaşk: y.y., 1414.
- Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî, *Câmi‘u’l-Beyân An Te‘vîli Âyi’l-Kur‘ân*, ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. b.y.: Dâru Hicr, 1422.
- Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî, *Câmi‘u’l-Beyân An Te‘vîli Âyi’l-Kur‘ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 26 Cilt, b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sunen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *et-Sunenu’t-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir Fu‘âd Abdalbâkî, 5 Cilt, Mısır: Şirketu Mustafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395/1975.
- Topaloğlu, Bekir, “Tövbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/279-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Uludağ, Süleyman, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Uludağ, Süleyman, “Amel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/13-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Vâhidî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbûrî, *et-Tefsîru’l-Basît*, b.y.: y.y., 1430.
- YAGIR, Mehmet Yusuf “Günümüz Medyasının Hucûrat Suresindeki Bazı Ahlâkî İlkelere Göre Değerlendirilmesi” *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/2 (Mayıs 2018), 638-650.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/350-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yitik, Ali İhsan, “Oruç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33/414-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Heyet, 4 Cilt. b.y.: Dâru’l-Hidâye, ts.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf An Hakâ'iki Gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, 4 Cilt, Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, 3. Basım, 1407.

Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa, *El-fikhü'l islami ve edilletuhu*, Dimeşk/Suriye: Dar-ul Fikr, 1433.

